

ԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՑԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1924, 21 նոյեմբեր – 1925, հունիսի սկիզբ)*

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ե. Չարենց, Ալ. Մյասնիկյան, Հ. Սուրխաթյան, Տրապիզոն, Ստամբուլ, Աթենք, Հռոմ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, Փարիզ, Բեռլին, Վ. Նավասարդյան, Ավ. Իսահակյան, Կ. Չարյան, Հ. Թումանյան:

Նախաբան

1922–1924 թվականները Եղիշե Չարենցի ձախ որոնումների տարիներն են. նա իրեն հռչակեց «տրիբուն» բանաստեղծ, «Ես—գինվոր, // Տրիբուն // Բալչևիկ»¹ և փորձեց որոնել արվեստի նոր ձևեր, որոնք պայմանավորված էին հեղափոխական ժամանակների թելադրանքով: Այդ նպատակով 1922 թ. նախաձեռնեց «Երեքի» դեկլարացիան՝ համախոհներ ունենալով Գևորգ Աբովին և Ազատ Վշտունուն, 1923 թ. փորձեց ստեղծել «Ավանգարդ» վերնագրով ֆուտուրիզմի ստորակառուցված ամսագիր՝ փորձելով համագործակցել Կարո Հալաբյանի ու Տիգրան Հախումյանի հետ, բայց ներքին տարաձայնությունների և միջոցների բացակայության պատճառով գործը գլուխ չեկավ: 1924-ին Չարենցը Կարո Հալաբյանի և Միքայել Մազմանյանի հետ Մոսկվայում հրատարակեց «Standard» ամսագրի միակ համարը: Այս ընթացքում գրեց և առանձին գրքերով լույս ընծայեց «Պոեզիոլոգիա» (Մոսկվա, 1922), «Կոմարյանախ» (Երևան, 1924) ժողովածուները, «Ռոմանս անսեր» (Մոսկվա, 1922) պոեմը, «Կապկազ» (Թիֆլիս, 1923) թամաշան:

Չարենցի տաղանդով ոգևորված՝ նրա ստեղծագործական զարգացմանը հետևում էին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը և գրական քննադատ Հարություն Սուրխաթյանը: Տեսնելով, որ Չարենցը չատ է խորանում իր ձախ որոնումների մեջ և հեռանում արվեստի դասական արժեքներից՝ նրանք որոշեցին պայմաններ ստեղծել, որպեսզի բանաստեղծը մեկնի արտասահման ու չփվի համաշխարհային մշակույթի հետ: Որոշեցին և կազմակերպեցին: 1924 թ. մայիս 14-ին Սուրխաթյանը նամակ է հասցեագրում Մյասնիկյանին. Չարենցը «...մեր բարձր տաղանդն է, պետք է նրան ուղարկել Եվրոպա չրջագայության, աշխարհ տեսնելու: Էլ մարդ չի մնացել ուրախ, որ բանաստեղծներից, որ արտասահման տեսած չլինի — արժանի չէ՞ միթե Չարենցը: Շատ բան կտեսնի, շատ բան էլ կգրի: Մոսկվայում գուցե մի

* Ներկայացվել է 05. IX. 2022 թ., գրախոսվել է 12. IX. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 09. XI. 2022 թ.:

¹ Չ ա Ր Ե Ն Կ. 1964, 140:

բան անես այդ ուղղությամբ: Թող գնա մինչև աշուն պտտի: Հազիվ թե մոտ ապագայում նման տաղանդ երես մեր մեջ: Չարենցը համաշխարհային մասշտաբով պոետ է»²:

Չարենցը ոգևորության ու սպասումների մեջ էր. 1924 թ. օգոստոսի 3-ին Մյաննիկյանին հասցեագրած նամակում ասում է, որ արդեն երկու ամիս է, ինչ երևանում է և նրա հետ ուզում է ճշտել արտասահման գնալու իր ծրագրերը, որովհետև նա է իր «ամբողջ հույսը»։ «Արտասահման ես ուզում եմ գնալ հոկտեմբերին – 5–6 ամսով»³, ճշտում է երթուղին՝ Գերմանիա, եվրոպական կենտրոններ, Հյուսիսային Ամերիկա: Ծրագրում է գեկուցումներով հանդես գալ հայ գաղութներում՝ ներկայացնել ՀԽՍՀ-ի մշակութային, չինարարական հաջողությունները, արդի հայ գրականությունը. «Եթե ինձ արտասահման գնալ չհաջողվի – մտադրություն ունեմ սեպտեմբերի սկզբներին վերադառնալ Մոսկվա և վերջնականապես հաստատվել այնտեղ»⁴:

Նախապատրաստական աշխատանքներ

1924 թ. սեպտեմբերի 4-ին Մյաննիկյանը, որպես ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղար, Թիֆլիսից հեռագրում է Երևան, Կենտկոմ՝ Աշոտ Հովհաննիսյանին. «Թիֆլիս ժամանած Չարենցը դիմել է արտասահման մեկնելու հարցով, այս կապակցությամբ հղված է ՀԿԿ Կենտկոմի դրական վերաբերմունքը: Եթե ՀԿԿ Կենտկոմը չառարկի Չարենցի արտասահման մեկնելուն՝ կխնդրեի շտապ հաղորդել, թե ի՞նչ միջոցների հաշվին կարելի կլինի նրան ուղարկել»⁵:

1924 թ. սեպտեմբերի 9-ին ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղարության նիստում (քարտուղար՝ Մյաննիկյան) որոշվում է Չարենցին գործուղել արտասահման և հատկացնել անհրաժեշտ միջոցներ (2000 ռ.):

«Ասեցին. 25. Ընկեր Չարենցի մասին (ՌԿԿ Կենտկոմի հեռագիրը):

Որոշեցին. ՀԿԿ Կենտկոմի խնդրանքի համաձայն՝ չառարկել ընկեր Չարենցին արտասահման գործուղելու դեմ՝ նրան հատկացնելով անհրաժեշտ միջոցներ»⁶:

Այդ օրերին՝ օգոստոսի վերջերից մինչև սեպտեմբերի 13-ը, Չարենցը Թիֆլիսում էր, որտեղից Մյաննիկյանի հետ մեկնում է Մոսկվա՝ կարգավորելու ուղևորության հարցերը: Անցագիր (վիզա) ստանալը ձգձգվում է շուրջ մեկ ամիս: Նոյեմբերի 17-ին ԽՍՀՄ արտգործոցկոմիսարիատի կողմից Թիֆլիսում Չարենցին տրվում է Թուրքիա մուտք գործելու անցագիր:

Չարենցի անձի շուրջ այս ուշադրության պայմաններում և հատկապես արտասահման մեկնելուց առաջ կարևոր է 1924 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի խորհրդայնացման տոնական օրը, «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթում Հ. Սուրխավյանի տպագրած «Խորհրդային Հայաստանի գրական քառամյակը» ամփոփիչ հոդվածը. «Բառամյակ, որ արժե մի ամբողջ

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 404, ց. 3, գ. 7, թ. 306: Տե՛ս նաև Չ ա ր Ե ն ց. 1967, 720:

³ Չ ա ր Ե ն ց. 1967, 407–408:

⁴ Չ ա ր Ե ն ց. 1967, 407–408:

⁵ Չ ա ր Ե ն ց. 2017, 289, 486:

⁶ Չ ա ր Ե ն ց. 2017, 289, 486:

քառասնամյակ: <...>: Ընդհանուր վերածնունդի հետ հայ գրականությունն էլ թևակոխում է իր աննախընթաց զարգացման շրջանը: <...>:

Մեր այսօրվա գրականության մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավում Եղիշե Չարենցը: Պրոլետարական հեղափոխությունը հանձին Չարենցի հայ գրականությանը տվել է մի խոշորագույն բանաստեղծ, որն իր տաղանդով, թափով, պատրաստությամբ ու անվերջ որոնումներով <...>, իր ուժեղ դրոշմը դրել է մեր բոլոր երիտասարդ գրողների վրա: Նույնիսկ նրանք, որոնք տաք բանավեճեր են ունեցել Չարենցի դեմ, մերժել ու ամենախիստ քննադատության ենթարկել նրա գործերը, հենց դրանք խորապես ազդվել են նրանից, նրա գրելու ձևից, նյութից:

Չարենցի գրելու ձևերը հիշեցնում են և՛ հին վարպետներին, և՛ ֆուտուրիստներին: Եվ ի՞նչ անբնական կամ խոտելի բան կա այստեղ <...>: Եվ մեր բոլոր պրոլետ գրողները այդպես էլ գրում են, բայց ոչ անմիջապես ֆուտուրիստ աղբյուրից վերցրած, այլ Չարենցի արդեն պատրաստած, հայացրած ձևերից: <...>:

Չնայած իր երիտասարդ հասակին՝ այնպիսի մնայուն գործեր է տվել հայ վերածնվող նոր գրականությանը, որ նրանք պատվավոր տեղ կարող են ունենալ ամեն մի մեծ գրականության մեջ: Հեղափոխական տարերքը, քաղաքացիական կռիվները, պրոլետարիատի հավաքական կամքի արտահայտությունը, նրա հերոսությունը, գրոհները, հաղթանակները, ստեղծագործական համառ ճիգերը, պողպատի, էլեկտրաուժի, երկաթե մկանունքի գովքը – այս ամենը տաղանդավոր արտահայտություն են գտել Չարենցի գործերում: Նրա հորիզոնը համաշխարհն է, մոտիվները՝ միջազգային <...>, սակայն այդ բոլորը բեկվում են նրա մեջ խորհրդային հայ միջավայրի պրիզմայով: <...>:

Չարենցը պակասություններ չունի⁷: <...>: Այո՛, ունի վրիպումներ, սայթաքումներ, թույլ գործեր: <...>: Բայց այդ տաղանդավոր գրողի թույլ գործերի կողքին տասնապատիկ ավելի ուժեղ, ազդող, ուրիշներին իր հետևից տանող գործեր կան, որոնք Չարենցին Չարենց են դարձրել՝ Խորհրդային Հայաստանի այսօրվա ամենամեծ հեղափոխական պոետը»:

Այսինքն՝ Չարենցը «... իր կոչման գիտակցությունը ճիշտ է ըմբռնել»⁷:

Արտասահման մեկնելուց առաջ հիշարժան է նաև 1924 թ. մարտի 1-ին և 8-ին Փարիզի «Ապագա» շաբաթաթերթում Արշակ Չոպանյանի տպագրած «Եղիշե Չարենց» հոդվածը: Չոպանյանի ձեռքին էին «Երկերի ժողովածու»-ի երկհատորյակը (Մոսկվա, 1922) և «Պոեմներ» (Կ. Պոլիս, 1923) ժողովածուն. «Չարենց հայոց մեծագույն բանաստեղծներեն մին է ու մին ամենեն ինքնատիպ ու բազմազան բանաստեղծներեն, որ որևէ ազգի մեջ երևան եկած ըլլան: <...>: Չարենց անհավասար է, իր ձևը միշտ չունի Տերյանի արտահայտական անթերի գեղեցկությունը, բայց իր քերթողական անձնավորությունը ավելի գորեղ, ավելի ընդարձակ ու բազմաձև է, քան Տերյանին: <...>: Չարենց այդ ապացույցներուն (ժողովրդի ուժեղ ու կորովի ոգու՝ Դ. Գ.) չքեղագույններեն է, և ինչ որ ամենեն ավելի հատկանշական է իր գործին մեջ, հոն տիրող առողջ, կորովի, լավատես, հավատավոր ոգին է, այնքան տարբեր Հայոց դարավոր գրականության մեջ հաճախ հայտնվող եղերերգական մեղամաղձիկ կամ

⁷ «Խորհրդային Հայաստան», 29. XI. 1924:

վհատ հոգեբանությունն: Չարենց հայ հանճարի նոր հաստատում մըն է, ու նույն ատեն բարեգուշակ նշան մը հայ ցեղի հոգեկան գորացման»⁸:

«Ես իմ անուշ Հայաստանի ...»-ի մասին. «... Հայաստանը երգող հոյակապ տաղը, որ հայ բանաստեղծության ծաղկաքաղներուն հավիտենական գարդերեն մին պիտի ըլլա»⁹: Չարենցին տեսում է եվրոպական գրադաշտում. «Հայների մը քնարական սրամտությունը կը միացնե Վերհարնի մը դյուցազներգական ամենհի ավյունին», նկատում է բանաստեղծի «խառնվածքի հազվագյուտ բարդությունը», «անձնական խառնվածքին որոշ կնիքը» տերյանական «երգուն զմայլելի փափկություն»¹⁰ ունեցող արվեստի ազդեցություններին վրա:

Պոեմների կապակցությամբ. «Այդ քերթվածներու խումբին մեջ վերակենդանացած կը գտնեք, բոլորովին ուրիշ շեշտով ու տարողությամբ, բայց նույնքան լայն ու հզոր շունչը, որ Նարեկացիին, Աբովյանին և Ալիշանին գործը կուռեցնե, դյուցազներգության թուիչքը Սիամանթոյին, Վարուժանին և Թումանյանին, որոնց վաղաժամ խորտակումը կ'ողբանք, այդ էջերուն նորափետուր կը թևաբախե, ուրիշ խոսքերով, ուրիշ պատկերներով, արտահայտում բոլորովին տարբեր, նոր չրջանի մը, բայց որակով և գորություն մը նույն»¹¹:

Ուշագրավ է, որ Չարենցի բանաստեղծական ծննդաբանությունը Չոպանյանն առնչում է ոչ միայն Տերյանի, այլև Աբովյանի ու Թումանյանի հետ և նորից գնահատում. «... բարձր մշակույթի բանաստեղծ մըն է, արվեստագետ քերթող մը, որ իր ամենն արտառուց թվող նորաստեղծությանց մեջ իսկ գիտակից և հաշվված գեղեցկություն մը կ'իրականացնե», համարում է «... մեր ազային քերթության ամենն թանկագին դեմքերեն մին»¹²: Չոպանյանը Չարենցի անվան հետ է կապում հայոց ազգի վերածնությունը. «... մեր ցեղին համար՝ հայրենի հողին վրա՝ արդեն կ'ընծայե ներկա մը վերածնություն: <...>: Ծյուրած, արյունաքամ, սպառած ժողովուրդն մը այդպիսի բանաստեղծ չեկեր. մեր ժողովուրդը, թիվով նվազած, հոգվով ավելի քան ուժեղ է և ասոր բազմապատիկ ապացույցները կուտա»¹³: Ըստ նրա՝ Չարենցն այդ ապացույցներից չքեղագույնն է:

1924 թ. հոկտեմբերին, մինչև արտասահման մեկնելը, Սիմոն Հակոբյանը Վիեննայի Միխիթարյանների տպարանում լույս է ընծայում «Եղիշե Չարենց» մենագրությունը՝ գրողի ստեղծագործության առաջին լուրջ քննադատական վերլուծությունը: 1922–1924 թթ. Հակոբյանի խմբագրությամբ նախ՝ Վիեննայում, ապա՝ Բեռլինում, վերատի՛ն՝ Վիեննայում լույս էր տեսնում «Արեգ» պարբերականը, որի էջերում բազմիցս տպագրվել են Չարենցի գործերը, ինչպես նաև եղել են դրական անդրադարձներ նրա ստեղծագործությանը: Սա ճանաչողական նախադրյալ էր գրողի արտասահմանյան ուղևորությունից առաջ:

⁸ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, 135–141: Տե՛ս նաև Սիյուռքի գրողների սովետահայ գրականության մասին. 1980, 11–19:

⁹ Սիյուռքի գրողները սովետահայ գրականության մասին. 1980, 11–19:

¹⁰ Սիյուռքի գրողները սովետահայ գրականության մասին. 1980, 14:

¹¹ Սիյուռքի գրողները սովետահայ գրականության մասին. 1980, 15:

¹² Սիյուռքի գրողները սովետահայ գրականության մասին. 1980, 16:

¹³ Սիյուռքի գրողները սովետահայ գրականության մասին. 1980, 18:

Այս հոգիվածները գաղափարապես նախապատրաստում են Չարենցի առաջիկա ուղևորությունն արտասահման, իսկ նա նույնների կեսից Բաթումում սպասում էր մեկնումի. նախօրյակին հանդիպում է տեղի հայկական դպրոցի աշակերտներին: Նույնների 20-ին Բաթումում գրում է «Ծովափին» բանաստեղծությունը¹⁴:

Չարենցի արտասահմանյան ուղևորությունը լուսաբանել են նաև Սուրեն Աղաբաբյանը, Գառնիկ Անանյանը, ավելի հիմնավոր՝ Ալմաստ Զաքարյանը¹⁵:

Մեկնումը

1924 թ. նոյեմբերի 21-ին Բաթումից «Բուկովինա» նավով Չարենցը մեկնում է արտասահմանյան շրջագայության: Չարենցի կինը՝ Արփենիկ Տեր-Աստվածատրյանը, նրա արտասահմանում եղած ժամանակ ուսանում էր Մոսկվայում:

Չարենցն արտասահմանում ընկալվում է որպես ԽՍՀՄ խորհրդանշան, որպես սոսկ միայն կարմիր բանաստեղծ: Նրան ակնառն աչապես թե այնպես ծանոթ էր Արշակ Չոպանյանի, Սիմոն Հակոբյանի՝ արդեն նշված և Վարդան Հացունու ու Հակոբ Օշականի չնշված հոգիվածներով¹⁶: Վերաբերմունքը շատ հակասական էր՝ ոչնչացումից մինչև բարձր գնահատություն:

Նոյեմբերի 23–24-ին լինում է Տրապիզոնում, հանդիպում խորհրդային հյուպատոսին, նրանից լսում Ալիի պատմությունը և գրում «Լենինն ու Ալին» պոեմը: Հաջորդ օրը Տրապիզոնից «Խորհրդային Հայաստան»-ի խմբագիր Եղիա Չուբարին է ուղարկում «Լենինն ու Ալին» հետևյալ գրությունը. «Ք. Տ. Պոեմի նյութը վերցված է իրականությունից: Տրապիզոնի մեր համամիութենական հյուպատոսն ինձ պատմեց, որ Լենինի մահվան լուրը Տրապիզոն հասնելու օրը, կեսգիշերին իր մոտ է գալիս Ալի անունով մի թուրք նավաստի՝ իր վիշտն ու հարգանքը հայտնելու»¹⁷:

Ակնարկները խորքային են, որովհետև պատմական իրավիճակի բերումով Լենինի մահը պետք է որքան հատկապես թուրք Ալին և ոչ թե հայ Ալեքը, որովհետև Լենինը Թուրքիայի բարեկամն էր և ոչ թե Հայաստանի: Լենինը Թուրքիային տվել էր ոսկի, գինք, հրահանգիչ սպաներ, Ստամբուլում կառուցել փամփուշտի և վառոդի գործարաններ, իսկ Հայաստանին միացնելու փոխարեն՝ Ադրբեջանին էր կցել Նախիջևանն ու Արցախը, պայմանագրով Թուրքիային հանձնել Կարսի մարզն ու Սարիղամիշը: Այդ իսկ պատճառով Չարենցի վերաբերմունքի բանաձևը սա է. «Մի անո՛ւն դու ունես Ստամբոլ. – // Մի-ջագային պոռնիկ»¹⁸:

Նոյեմբերի վերջին կամ դեկտեմբերի սկզբին ժամանում է Ստամբուլ դարձած Կոստանդնուպոլիս և այնտեղ մնում մեկ ամսից ավել: Փարիզի «Արձա-

¹⁴ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 29. XI. 1924:

¹⁵ Աղ ա բ ա բ յ ա ն. 1977, 7–35, Ա ն ա ն յ ա ն. 1980, 7–90, Զ ա ք ա ռ յ ա ն. 2003, 283–421, Զ ա ք ա ռ յ ա ն. 2008, 11–172:

¹⁶ Տե՛ս «Բազմավեպ» (Վենետիկ), 1923, թիւ 12, 377–378, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1924, թիւ 2, 52–64, 1925, թիւ 3, 45–60, թիւ 4, 42–48:

¹⁷ Լենինի մահվան տարելիցի կապակցությամբ պոեմը տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում (22. I. 1925):

¹⁸ Զ ա ռ ե ն ց. 1964, 224:

գանք» չաբաթաթերթը տեղեկացնում է. «Ծանոթ բանաստեղծ Եղիշե Չարենց Պոլիս հասած է»¹⁹:

Կ. Պոլսում պետք է լուծվեր ԱՄՆ մեկնելու անցագրի հարցը: Չի լուծվում: Նախատեսել էր լինել Անգլիայում և Իսպանիայում: Նախաձեռնությունը չի իրականանում: Իսկ Ստամբուլում հայությունը, Չարենցի տեսածով, արհամարհված գոյություն էր քարշ տալիս՝ փորձելով ինչպես մամուլում, այնպես էլ կենցաղում հնարավորինս ավելի հաճոյանալ ամեն մի առիթով իրեն նսեմացնող իշխանություններին: Նախատեսված դասախոսությունները Կ. Պոլսի գրական շրջանակի համար չեն կայանում:

«Տեսակցություն մը պ. Եղիշե Չարենցի հետ» թղթակցության մեջ նրան տրվում են այսպիսի հարցեր. «Ի՞նչ վիճակի մեջ են Պոսեն Հայաստան մեկնող գաղթականները: Ծի՞շտ են Ռուսիո ներքին կացության մասին տարածայնված լուրերը: Ծի՞շտ է, թե Հայաստանի թուրքերը հայերու կողմե ճնշումի ենթարկված են, ինչպես գրած էին Պոլս թուրք թերթերը: Ո՞ւր է և ի՞նչ գործով կը զբաղի պ. Մակինցյան»²⁰: Չարենցը բոլոր հարցերին տալիս է դիվանագիտորեն և սկզբունքորեն ճիշտ պատասխաններ:

Կ. Պոլսում Չարենցն այցելում է Շիշլիի ազգային գերեզմանատուն: Տպագրվել է «Բանաստեղծ Եղիշե Չարենց կ'այցելե Շիշլիի ազգ. Գերեզմանատունը» թղթակցությունը. «Բանաստեղծ պ. Եղիշե Չարենց, որ Պոլիս կը գտնվի, այցելած է Շիշլիի ազգ. գերեզմանատունը, ուր պ. Գառնիկ Ատիլ իրեն բացատրություններ տված է գերեզմանատան կազմակերպության մասին: Պ. Չարենց այցելած է Օրմանյան Ս-ի (Մաղաքիա Օրմանյան – Դ. Գ.), Ասպետ Զունդի (Աստվածատուր Զունդ – Դ. Գ.), Եղիա Տեմիրճիպաշյանի և Տիգրան Էլքենճյանի (Հայկաբան, Թարգմանիչ – Դ. Գ.) դամբարանները և գերեզմանատան բոլոր մասերը: Հարցուցած է նաև, թե ո՞ւր կը գտնվի Մեծարենցի դամբարանը, որ ինչպես հայտնի է կը գտնվի Պալըզլը: Պ. Չարենց գոհ տպավորության տակ մեկնած է գերեզմանատունեն: Գերեզմանատան տպավորության տեստրակին մեջ հետևյալը գրած է. «Այն խնամքը, որ տարվում է Շիշլիի հայ գերեզմանատան վրա, եթե տարվեր հանդեպ հայ գաղթականները, կարելի է կարծել, որ նրանց շարքերում չափտի մնային թշվառներ»²¹:

Կ. Պոլսում տպագրվում է «Գրական կյանքը և հայ գրագետներուն վիճակը Խ. Հայաստանի մեջ» հարցազրույցը. խոսվում է նոր ուղղագրության, գրական մամուլի, մտավորականության վիճակի մասին: «Իր ուղղորդության նպատակը» հարցի պատասխանը. «Անիկա վերապահ ձևով մը ինձ կը վստահեցնե, թե մասնավոր «միսիոն» մը չունի և թե իր մտադրությունն է շրջագայիլ արտասահմանի զանազան գաղութները և այդ առթիվ ծանոթանալ հին թե նոր մտավորականներու հետ և մոտեն իրազեկ ըլլալ յուրաքանչյուր շրջանակի իմացական շարժումներուն»²²:

Պոլսում ծանոթանում է Մեծարենցի կենսագիր Թորոս Ազատյանի հետ:

¹⁹ «Արձագանք» (Փարիզ), 14. XII. 1924:

²⁰ «Արև» (Գահիրե), 18. XII. 1924:

²¹ «Արև», 23. XII. 1924:

²² «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 27. XII. 1924:

Դեկտեմբերի 19–22-ին այդտեղ գրում է «Ստամբուլ» պոեմը և նույն ամսվա ընթացքում տեղում տպագրում առանձին գրքուկով²³:

1925 թ. հունվարի 8-ին Պոլսից նամակ է հասցեագրում Մյասնիկյանին: Տեղեկացնում է. «Մի ամսից ավելի է, որ ես սպասում եմ այստեղ Ամերիկա գնալու վիզա ստանալու համար. մինչև հիմա վիզա ստանալ չկարողացա...»²⁴:

Ցանկացել է Պոլսում մեկ-երկու դասախոսություն տալ, սակայն տեղում Անդրֆեդերացիայի առևտրական ներկայացուցիչ Դանուշ Շահվերդյանը խորհուրդ չի տվել պատճառաբանելով «ոչ ոք չի գա»:

Այդ մտահոգությամբ հիշյալ նամակում շարունակում է. «Թե որքան ողորմելի է այստեղ հայ գաղութի կյանքը, դժվար է պատկերացնել. — մարդիկ պարզապես քարշ են տալիս ստվերային խղճուկ մի գոյություն, աշխատում են որքան կարելի է հաճոյանալ թուրք կառավարությանը, քծնում են, մեղայի գալիս, իսկ կառավարությունը, թուրք հասարակությունը, մամուլը և այլն, աշխատում են պահել նրանց արհամարհանքի, իրավական տեռորի, պրոպագանդաների, հայհոյանքների այնպիսի մի մթնոլորտում, որից մարդու մագերը կարող են, ինչպես ասում են, բիզ-բիզ կանգնել! — Եվ զարմանալի չէ, որ այսպիսի մի մթնոլորտում հայ գաղութը կորցրել է հասարակական կազմակերպություն լինելու ամենատարրական ատրիբուտներն անգամ. ոչ ժողով, ոչ դասախոսություն, կուսակցական կազմակերպություններ ունենալու մասին ավելորդ է խոսել: Ես այստեղ հանդիպեցի մի շարք «մտավորականների» հետ. խեղճ, ծեծված, ստվերային գոյություններ են դրանք, որոնց աչքերում սարսափն ու քծնությունը պսպղում են ու հայցում, հայցում, հայցում...

<...> միայն «ժամանակ» թերթը տպեց իմ ինտերվյուի մի չնչին մասը, էն էլ բավականին խեղաթյուրված...»: «Նոր լուր» և «Ավետիս» թերթերը հայտնել են, որ չեն կարող տպագրել, որովհետև «ոստիկանությունը արգելած է»²⁵:

Հայտնում է, որ իրեն ընդունել են իբր ««պոլչեիկյան ագենտ»-ի, և ես հպարտ եմ այդ բանի համար»²⁶:

«Ես, իհարկե, ամեն տեղ և ամենքին ասում եմ, որ ճանապարհորդում եմ որպես գրականագետ և ոչ մի «միսիս» չունեմ ու ոչ մի հիմնարկության կողմից չեմ ուղարկված: Բայց չեն հավատում: Առհասարակ հարկավոր է ասել, որ Եվրոպայում շրջում է ոչ թե «կոմունիզմի ուրվականը», <...>, այլ կոմունիզմի սարսափը <...> և սիրտս ուռչում է հպարտությունից, որ բոլշևիկ եմ, կոմունիստ, լենինյան կազմակերպության անդամ...»²⁷:

Իր ստեղծագործական ծրագրերի մասին. «Մտածում եմ մի վեպ գրել, որի մեջ պատկերանա այժմյան արտասահմանը՝ մեր տեսակետից: <...>: «Երկիր

²³ 1924 թ. դեկտեմբերի 28-ին «Ստամբուլ» պոեմն արդեն տպագրել էր և ընծայագրով ուղարկում է գրական-թատերական գործիչ Մամիկոն Գևորգյանին, իսկ 1925 թ. հունվարի 22-ին ընծայագրում է Հայկ Գյուլիքեխյանին՝ «Սիրելի Գյուլուն՝ շատ քաղցր բարևներով — Չարենց»:

²⁴ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 413:

²⁵ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 413:

²⁶ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 414:

²⁷ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 414–415:

Նայիրի»-ն ուզում եմ հրատարակել Վիեննայում կամ Փարիզում, բայց առանց առաջաբանի չեմ համարձակվում ...»²⁸: Պարզվում է՝ առաջաբանի համար դիմել է ոչ միայն Աշոտ Հովհաննիսյանին, այլև Պողոս Մակինցյանին՝ լուսկոյն, հիմա դիմում է Մյաննիսյանին՝ «... եթե գրեիք և ուղարկեիք <...> ես խորապես շնորհակալ կլինեի»²⁹: Հետգրության մեջ ավելացնում է. «... ես այստեղ առհասարակ ինձ հեռու եմ պահում հայ գաղութից, ոչ մի հարաբերության մեջ չեմ մտնում, այսպես կոչված, «ազգային մտավորականության» հետ. նույնպես հեռու եմ պահում ինձ ամենայն ակոհողից՝ խոր կակիծով մտաբերելով Թիֆլիսի սկանդալը ...»³⁰:

Աթենք – Հռոմ

Ըստ Մյաննիսյանին հասցեագրած «1925, 8 հունվար» վերահիշյալ ծավալուն նամակի՝ 1925 թ. հունվար 9-ին Պոլսից մեկնում է Աթենք. «Այստեղից վաղը ես մեկնում եմ Աթենք, ապա կգնամ Հռոմ, կընթացեմ իտալական զանազան քաղաքներում, հետո Փարիզ–Լոնդոն–Բեռլին–Վիեննա–Մոսկվա. ահա իմ ծրագիրը»³¹:

Աթենքում եղել է որպես տարանցիկ ուղևոր, որովհետև քաղաք մտնելու անցագիր չի ունեցել, բայց մնացել է: Տեղի թերթերից մեկը «Եղիշե Չարենցի նոր քերթվածը» վերնագրի ներքո հայտնում է. «Ծանոթ բանաստեղծ Եղիշե Չարենց Պոլիս երթալու ատեն հանդիպած է Տրապիզոն, ուր գրած է «Լենինն ու Ալին» պոեմը, որ պիտի հրատարակվի Լենինի մահվան տարեդարձին նվիրված. «Խորհրդային Հայաստան» թերթին մեջ»³²:

1925 թ. փետրվարի սկզբին դուրս է գալիս Հունաստանից և մի քանի օր անց արդեն Հռոմում էր, հանգրվանել «Լոնդոն» հյուրանոցում: Փետրվարի 16 թվագրումն ունի «Հանգուցյալ պարոնը...» գրությունը, փետրվարի 24 «Чаплин: Сборник статей» (1923, Բեռլին), ինքնագիրը՝ «Ե. Չարենց, Հռոմ, 925 / II / 24» գիրքը. մեկը՝ գրված, մյուսը՝ գնված Հռոմում:

Ճանապարհին եղել է Նեապոլի ծոցում գտվող Կապրի կղզում. «Մենք գնում էինք դեպի Կապրի» («Հատվածներ չգրված պոեմից»)՝³³: Այդ մասին ակնարկ կա նաև Դերենիկ Դեմիրճյանին հասցեագրած «7. V. 1925, Փարիզ» նամակում. «Աքանջելի էր Նապոլին, Կապրի կղզին, Վեզուվը և Պոմպեին»³⁴: Հիշենք, որ Կապրիում ապրել է Լենինը, 1906–1913 թթ. Գորկին, իսկ այդ անունները թանկ էին Չարենցի համար: Եղել է նաև Նեապոլում, տեսել ապագայապաշտության հիմնադիր Ֆիլիպո Թոմազո Մարինետի նկարագրած գործող հրաբուխ Վեզուվը, որը գտնվում է Նեապոլից 15 կմ արևելք, տեսել է նաև Վեզուվի ժայթքումից քարացած Պոմպեյը ...

1925 թ. փետրվար 15-ին՝ կիրակի առավոտյան, Չարենցն այցելում է Հռոմի ազգային թանգարան, ուր և հանդիպում է Վահան Նավասարդյանին: Կոմու-

²⁸ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 415:

²⁹ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 415–416:

³⁰ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 416:

³¹ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 412:

³² «Նոր օր» (Աթենք), 27. I. 1925:

³³ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1963, 14, Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1968, 65, 626:

³⁴ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 419–420:

նիստ Չարենցի և դաշնակցական Վահան Նավասարդյանի «պատահական», «անակնկալ» հանդիպման մի դրվագ.

«Նավասարդյան.— Գիտցած ըլլաք, որ պիտի գանք, դահճնե՛ր և ձեր ձեռքեն պիտի փրկենք մեր հայրենիքը, անիկա մերն է, մե՛նք կերտեցինք:

Չարենց.— Հայ ժողովրդին պատուհասը եղած էք դո՛ւք, ձեր մտքեն բնավ մի անցնեք, թե օր մը կրնաք ոտք դնել հայրենի հողին վրա, քանի չեք փոխած ձեր խելքը, այդ օրը չեք տեսներ, հայ ժողովուրդը ատելով կ'ատե ձեզ»³⁵:

Եվ այսպես՝ երկու ժամ: «Անակնկալ» հանդիպումը Հռոմի ազգային թանգարանի սրահներից մեկում, Նավասարդյանի նախաձեռնությամբ, կազմակերպել էին Հռոմում Չարենցին ուղեկցող երկու ուսանողներ՝ ապագա բժիշկ Ահարոն Խաչատրյանը և ապագա ճարտարապետ Արման Սարյանը: Այդ օրը Չարենցին ուղեկցել է Արման Սարյանը: Հիշյալ հանդիպման առիթով Վահան Նավասարդյանը հրատարակել է «Չարենց: Հուշեր և խորհրդածություններ» գիրքը (Գահիրե, 1957), վերահրատարակվել է Թեհրանում (1962) և Երևանում (2007): Հանդիպման և, ընդհանրապես, ՀՅԴ-ի հանդեպ այդ տարիներին ունեցած վերաբերմունքը Չարենցն արտահայտել է «Հանգուցյալ պարոնը կամ պարոն հանգուցյալը (Արտասահմանյան պատմվածք)» գրությունում (1925, 16. II, Հռոմ) և տպագրել մամուլում³⁶, որի մասին թերթը նախապես տեղյակ էր պահել ընթերցողներին³⁷: Վերնագրի ակնարկը վերաբերում է ՀՅԴ գործիչ Վ. Նավասարդյանին: Իր և Վ. Նավասարդյանի հանդիպման պատմությունն է Հռոմի ազգային թանգարանում: Շարունակվում է հեռակա բանավեճը: Անդրադարձը՝ Նավասարդյանի «Չարենց (Հուշեր և խորհրդածություններ)» հիշատակված գիրքն է:

Նավասարդյանն իր գրքում նշում է, որ Չարենցին ճանաչել է «... երկրից. ավելի ճիշտը՝ այն օրից, երբ ընկ. Աղբալյանը նրա ծնունդն ավետեց»³⁸: Ասում է, որ «անակնկալ» հանդիպումն, իբր, տեղի է ունեցել Չարենցի նախաձեռնությամբ, որը չի համապատասխանում իրականությանը. «Հաջորդ օրը, «անակնկալի եկած», թանգարանի նկարներից մեկի առջև տեսա Չարենցին, ու դրանից հետո այն մի քանի օրը, որ ես մնացի Հռոմում, մենք եղանք գրեթե միասին»³⁹: Վ. Նավասարդյանը Հռոմի Via Imperia պողոտայի պատին տեսել է պատմական քարտեղ՝ Հայաստանով հանդերձ, ներշնչվել ու «քաղցրությունը և լի հոգիով» արտասանել է «Ես իմ անուշ ...»-ը⁴⁰, բայց վեճը շարունակվել է. «... որքան մեծ բանաստեղծ էք, այնքան փոքր քաղաքական դեմք եք»⁴¹:

Վերջում Նավասարդյանը Չարենցին է հանձնում Երևանում ապրող մորը հասցեագրված նամակ, որը վերադարձին հանձնում է հասցեատիրոջը:

Այս ընթացքում «Մարտակոչ»-ը տպագրում է «Թուղցիկ տպավորություններ (Բանաստեղծ Ե. Չարենցի արտասահմանից գրած նամակից)» հաղորդումը, ներկայացնում նրա նամակից հատված. «Նախ և առաջ հիացմունք է

³⁵ Խ ա չ ա տ ը յ ա ն. 1966, 12–13, 34:

³⁶ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 05, 07. IV. 1925:

³⁷ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 21. III. 1925:

³⁸ Ն ա վ ա ս ա ը յ ա ն. 2007, 25:

³⁹ Ն ա վ ա ս ա ը յ ա ն. 2007, 26:

⁴⁰ Ն ա վ ա ս ա ը յ ա ն. 2007, 41:

⁴¹ Ն ա վ ա ս ա ը յ ա ն. 2007, 43:

առաջացնում նյութական կուլտուրայի այն բարձր մակարդակը, որի հանդեպ մեր երկիրը դեռ նահապետական է, համարյա նահապետական: <...>: Մեծ, վիթխարի նյութական ահռելի կուլտուրա է կուտակվել այստեղ, Եվրոպայում: Մարդ չչմում է նրա փայլից ու հարմարություններից»⁴²:

1925 թ. փետրվարին Հռոմում գրում է «Պոեմ հերոսական» էպիքական ֆրագմենտը⁴³, որի մեջ ազդարարում է իր գեղագիտական հայացքների փոփոխությունը.

Լեֆյան թմբուկը թողած մի կողմ,
Հատվող տողերը նետելով դեն,
Կրկին խրթին մի խոր դողով
Առնում եմ յամբ ես ու քողադոտ,
Որ մեր պայքարը քնարերգեմ:
<...>: Ելել էր կյանքը հունից երեկ
Ու կոտրատում էր խոսքերն իր հին.
Հատվող տողեր էր երեկ բերել
Պոեմներին իմ ու երգերին...⁴⁴:

Սա արդեն հավերժական քաղաքից եկող և հավերժությանն ուղղված հրովարտակ էր: Պատահական ոչինչ չկա: Հավաստագիրը «Վիշկա»-ի խմբագրությանն ուղղված նամակն է, ըստ որի՝ «... արտասահմանը իմ մեջ առաջ բերեց մի հիմնական հեղաշրջում»⁴⁵: Կատարվում է այն, ինչի համար Մյասնիկյանն ու Սուրխաթյանն ամեն ինչ արեցին Չարենցին արտասահման ուղարկելու համար: Չարենցը վերագտավ նոր ժամանակների արվեստի պատգամախոսի իր կոչումը, ինչը խորությունամբ արտահայտվեց նրա ստեղծագործություն մեջ և գեղագիտական հայացքներում: Սա այն ազդակն էր, որը պետք է ծնունդ տար «Խմբապետ Շավարշը» պոեմին (1929), «էպիքական լուսաբաց» ժողովածուին (1930), «Լիրիքական անտրակտ» շարքին (1932) և «Գիրք ճանապարհի» հատորին (1933/1934):

Առաջիկա այցը Փարիզ նախապատրաստելու նպատակով 1925 թ. փետրվարի 22-ին Հռոմից նամակ է հասցեագրում Փարիզ՝ Կոստան Զարյանի կնոջը՝ Թագուհի Զարյանին, և խնդրում մատնացույց անել մեկին, ով, «... եվրոպական ոչ մի լեզու չիմանալու» պայմաններում, կաջակցեր իրեն, իսկ Հռոմում փորձում է գտնել բանաստեղծ ու թարգմանիչ Հրանտ Նազարյանցին, բայց՝ ապարդյուն⁴⁶:

Հռոմում այցելել է թանգարաններ, կինոթատրոններ, Ս. Պողոս վեհաճեմատ տաճար, գրոմնել է քաղաքում: Պատկերացում կազմելու համար՝ որպես հետաքրքրասեր դիտող և ոչ թե այցելու, եղել է հանրատներից մեկում. «... ո՛չ

⁴² «Մարտակոչ» (Թիֆլիս), 18. II. 1925: Անթվակիր է, հասցեագրվել Հ. Սուրխաթյանին (տե՛ս Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 726–727):

⁴³ «Խորհրդային Հայաստան», 29. XI. 1925:

⁴⁴ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1963, 227:

⁴⁵ Չ ա Ր Ե Ն Գ. 1967, 422–423:

⁴⁶ Տե՛ս «Հայություն» (Երևան), 30. VI. 1994: Նամակի տարեթիվը նշված է հունվար, որ պարզ վրիպակ է. պետք է լինի փետրվար:

բաժակ մը ըմպելի կամ զովացուցիչ ապսպրեց, ո՛չ մեկը գեղուհիներեն անկածե ըրավ»⁴⁷:

Վենետիկ

1925 թ. մարտի 4-ին Հռոմից մեկնում է Վենետիկ: Մնում է շուրջ մեկ ամիս: Իսահակյանը հիշում է, որ Զարենցը Վենետիկում մնացել է մեկ ամիս, ամբողջ օրը միասին են եղել: Զարենցի մասին չարախոսությունները նախորդել էին Իսահակյանի հետ ծանոթությունը, բայց վերջինիս տպավորությունը դրական էր:

Ապրել է հյուրանոցում, ժամանակն անցկացրել է Իսահակյանի հետ: Ըստ Իսահակյանի՝ «Մնաց մի ամբողջ ամիս Վենետիկում: <...>: Զարենցը խոհուն, զարգացած, մեծ էրուղիցիայի տեր անձնավորություն էր, անհանգիստ բնավորություն, ըմբոստ ու եռուն: Բոլոր ազգերի գրականությունները գիտեր, լավ ճանաչում էր և մեծ ճաշակի տեր էր: Արդեն ես նրան ճանաչում էի նախքան նրա հետ ծանոթանալը»⁴⁸:

Իսահակյանը Զարենցին է նվիրում իր «Հայրենի աղբյուրից: Բանաստեղծություններ» (Բոստոն, 1920), «Արձակ էջեր» (Կ. Պոլիս, 1922), «Աշնան ծաղիկներ» (Վենետիկ, 1922) գրքերը՝ «Սիրելի Եղիշե Զարենցին Ավ. Իսահակյանից: 4. III. 1925 թ., Վենետիկ» մականգրությամբ:

Իսահակյանը ծանոթ էր Զարենցի «Երկերի ժողովածու»-ի երկհատորյակին: Բարձր էր գնահատում «Ես իմ անուշ Հայաստանի ...»-ն⁴⁹:

Վենետիկում չըջել են քաղաքում ջրանցքներ, գոնդոլներ, ծովափ, Ս. Մարկոսի հրապարակ, սրճարաններ, թանգարաններ, այցելել են Ս. Ղազար՝ Մխիթարյաններին, ուսումնասիրել հարուստ գրադարանը, եղել է Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանում, մտել է Հայր Ալիշանի խուցը, Բայրոնի կացարանը: Մտերմացել է հայր Արսեն Ղազիկյանի հետ: Պահպանվել է նրա և Իսահակյանի լուսանկարը Ս. Մարկոսի հրապարակում աղավիններ կերակրելիս: Այցելել է հայերի հավաքատեղի՝ «Ջիակոմուցի» սրճարան, գրախանությունից գնել թուղթ, ինքնահոս, չրճագայել է Դոմերի պալատում, անցել Ռիայտոյի կամուրջով, նավարկել է մերձակա կղզիներ ...

Գնչուհի բախտագուշակը նայել է Զարենցի ափր և սարսափից փախել՝ չվերցնելով անգամ ափի մեջ դրած արծաթե դրամը⁵⁰:

Զարենցը Ս. Ղազար է այցելել նաև ավելի վաղ և թողել այսպիսի գրառում. «2, փետր. 25, Եղիշե Զարենց, Երևան»⁵¹:

1925 թ. մարտի 2-ին Իսահակյանը Վենետիկից նամակ է հասցեագրում Սարյանին. «Սիրելի Մարտիրոս, <...> այստեղ էր Ե. Զարենցը. ամեն օր միասին էինք, շատ քիչ կովեցիներ, միշտ արիչ-բարիչ էինք, հաշտ ու սիրով: Նրա

⁴⁷ Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. 1966, 168:

⁴⁸ Տե՛ս Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1977, 124:

⁴⁹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1977, 125

⁵⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 206: Զարենցին վերաբերող հիշողություններն ընդգրկում են 166–236, 371–448 էջերը, բայց ... վստահելի չեն. Անպակաս են հարմարեցումները, վերագրումները, դեպքերի հաջորդականության շփոթությունները, տարեթվերի սխալները:

⁵¹ Ա ն ա ն յ ա ն. 1980, 76:

մասին չատ գեշ, չար խոսքեր էի լսել, բայց ես նրան լավ տղա գտա. ընկերական սիրտ ունի, դարդեման է: Երիտասարդական տարիքի պատճառով թերություններ ունի — մեծամիտ է, երես տված է և անհանդուրժող է, սակայն խեղճը շատ ջղային է, հիվանդ տղա է ուղղակի, անշուշտ տարիների մեջ այս ամենը կանցնի: Առաջին շրջանի գրվածքները նրա՝ կարդացի, գեղեցիկ բաներ են, տաղանդավոր է, բայց նրա ֆուտուրիստական գրվածքները չկարողացա սիրել, երևի հին մարդ եմ և չեմ հասկանում: Տարիքից ավելի զարգացում ունի և կարդացած ու կարդալ սիրող տղա է, շատ առաջ կգնա»⁵²:

1925 թ. մարտի 6-ին Իսահակյանը Վենետիկից նամակ է հասցեագրում Վ. Նավասարդյանին. «Մի երեք օր է այստեղ է ե. Չարենցը: <...> եկել էր ինձ տեսնելու: Շատ հարգանքով արտահայտվեց <...> դեպի ինձ»⁵³: Իսահակյանը Վենետիկից Նավասարդյանին նամակ է հասցեագրում նաև 1925 թ. մարտ 16-ին. «Իսկ Չարենցը գլուխ է տանում, թե՛ ավելի ամուր ենք, քան ամենամուր պետությունը, օրինակ՝ Անգլիան»⁵⁴:

Իսահակյանի՝ «Չարենցի հետ Վենետիկում» (1957) հուշագրությունից. «Մեծատաղանդ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցին առաջին անգամ ես տեսա Վենետիկում, 1924 թվականին (պետք է լինի 1925— Դ. Գ.): Չարենցը եկել էր Հայաստանից Եվրոպա ճանապարհորդելու: Ինձ մոտ եկավ նա Հռոմից: Առաջին տպավորությունը, որ ստացա նրանից, փայլուն չէր: Վտիտ մարմին, կարճահասակ, բայց խոհական, խելացի աչքերով: Մնաց մի ամբողջ ամիս Վենետիկում, և մենք շատ և շատ խորին կերպով բարեկամացանք, մտերմացանք: Ամբողջ օրը միասին էինք: Առավոտը կանուխ գալիս էր հյուրանոցից, մնում էր մինչև ուշ գիշեր մեր տանը: Թափառում էինք հրաշալի Վենետիկում ջրանցքներով, գոնդոլներով, գնում էինք ծովափ, հետո գնում էինք Մխիթարյանների վանքը՝ Սուրբ Ղազար: Խոսում էինք անվերջ ամեն հարցերի մասին՝ գիտություն, գրականություն, փիլիսոփայություն, հեղափոխություն, բոլոր այն խնդիրների, որ կան, և փոքր խնդիրների նաև, որ հուզում են մարդկանց»⁵⁵:

1925 թ. մարտ 25-ին Իսահակյանը հերթական նամակն է Վենետիկից հասցեագրում Նավասարդյանին. «Եղիշե Չարենցը այստեղ էր, գնաց: Եվ խնդրելով ինձնից հետը տարավ քո՝ բոլոր ինձ տված գրքերը. շատ հետաքրքրվում էր. ես ուրախությամբ բոլորը տվի. թեև վրան ինձ նվեր էիր գրել. հույս ունեմ, որ չես նեղանա՝ գիտնալով, որ ուզում ես գրքերդ նրանք կարդան. հետը տանելու է Մոսկվա:

Հետևյալ գրքերն էին — 1.- Դաշնակցության լիկվիդացիան, 2.- Դաշնակցության անկիւքը, 3.- Հայաստանի ազատությունը, 4.- Դեմոկրատիա, 5.- Բ. Իշխանյանի գիրքը»⁵⁶:

Այս օրերին (1925, 14 մարտ) թղթի մի պատառիկի վրա Չարենցն արել է գրառում. «Աքանջելի քաղաք է Վենետիկը»⁵⁷: Իսկ 1925 թ. մարտի 21-ին

⁵² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1979, 206—207:

⁵³ Ավետիք Իսահակյանի նամակները. 1959, 14:

⁵⁴ Ավետիք Իսահակյանի նամակները. 1959, 14:

⁵⁵ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1977, 124:

⁵⁶ Ավետիք Իսահակյանի նամակները. 1959, 15: Նշված գրքերը Չարենցի գրադարանում չեն պահպանվել:

⁵⁷ Չարենցի տուն-թանգարան, Չարենցի ֆոնդ (անմշակ):

Արսեն Ղազիկյանը Չարենցին է նվիրում Ադդա Նեգրիի «Ճակատագիր» բանաստեղծությունների գրքույկը՝ իր թարգմանություններ (1919, Կ. Պոլիս)՝ «Տաղանդավոր և սիրելի բանաստեղծ պ. Եղիշե Զարենցին սրտագին նվեր: Հ. Արսեն, 21. III. 25, Վենետիկ, Ս. Ղազար»:

Մեկնելուց առաջ Խաչակյանի որդուն՝ Վիգենին է նվիրել «Կողակ» մականիշի լուսանկարչական ապարատ:

Փարիզում

Թղթի նույն պատառիկի վրա, որ հիշատակել ենք, 1925 թ. մարտի 29-ին արել է ևս մի գրառում. «Այսօր մեկնում եմ այս սքանչելի Վենետիկից»: Եվ ավելացրել՝ «Cafe oriental»⁵⁸:

Արսեն Ղազիկյանը «30. III. 1925» թվակիր նամակով Չոպանյանին հայտնում է. «... վաղը Չարենցը կը մեկնի դեպի Բարիզ, շատ չիրին տղա մըն է, լավ խմոր կա մեջը, պոչիկի է, բայց մերն է»⁵⁹:

1925 թ. մարտի 31-ին ժամանում է Փարիզ: Ըստ Ղազիկյանի՝ Վենետիկից մեկնել է մարտի 31-ին, մեկ այլ տվյալով՝ 28-ին, ըստ իր գրառման՝ մարտի 29-ին: Հայտնի է, որ մարտի 31-ին Փարիզում մասնակցել է միջոցառման: Փարիզի «Ապագա» թերթը «Ժամանում» տեղեկատվությամբ ուշացումով հայտնում է. «Բանաստեղծ Եղիշե Զարենց Բարիզ հասած է»⁶⁰:

Փարիզում ապրող քրոջ տղայի Տիգրան Հակոբյանի հուշերից. «Չարենցը մեզ գտավ Փարիզում: Փարիզի մեջ Ռյու Կուսաժ հյուրանոց կար: Պանթեոնի մոտ: Այնտեղ էր ապրում Չարենցը: ՀՕԿ-ի ընկերություն պետք է կազմեր: Անպիտան հայերը թշնամացան: Քեռուս ուղեցին սպանել: Ահաբեկեցին նրան»⁶¹:

Փարիզում էին Չոպանյանը, Շիրվանզադեն, Կոստան Զարյանը, Զապել Եսայանը, Երվանդ Քոչարը, Համլիկ Թումանյանը... Չարենցը հանդիպում է Փարիզում հաստատված և Ռենոյի ինքնաշարժների գործարանում աշխատող վաղեմի ընկերոջը՝ Վիվանին, ով էլ նրան առաջնորդում է քաղաքի տեսարժան վայրերով, նաև՝ Պեր-Լաշեզ, ուր Կոմունարների պատն էր:

Չարենցի կերպարը՝ ըստ Վիվանի. «Ես երբեք, ոչ մի առիթով Չարենցին չէի տեսել այդպես շնորհքով, այդպես անբասիր: <...> Ինչպիսի հանգստություն չարժումների ու ձայնի մեջ, և ինչ տիրական հայացք: Ասես հաղթանակի հուշարձանն էր առջև կանգնել»⁶²:

Չարենցը փորձում է փաստաթղթերը կարգավորել և Փարիզում երկար մնալ, բայց ցանկությունը չի իրականանում:

Եղիշե Զարենց – Կոստան Զարյան

Փարիզում ճակատագրական էր Չարենցի հանդիպումը Կոստան Զարյանի հետ: Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագիրը տպագրում է Զարյանի «Բանկոտալը և

⁵⁸ Չարենցի տուն-թանգարան, Չարենցի ֆոնդ (անմշակ):

⁵⁹ ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Չոպանյանի ֆ., № 3836:

⁶⁰ «Ապագա» (Փարիզ), 04. IV. 1925:

⁶¹ Չարենցի հետ: Հուլիս. 1997, 57:

⁶² Չարենցի հետ: Հուլիս. 2008, 38:

մամուլի ոսկորները» վեպը⁶³։ Ստեղծագործական ծրագրով և ժամանակով ավելի ուշ գրված «Նավը լեռան վրա» վեպի անմիջական բովանդակային շարունակությունն է։ Գլխավոր հերոսներից մեկի՝ Ավետիս Զարչարյանի կերպարի նախատիպը Չարենցն է՝ իր կյանքի և գրական գործունեության առանձին դրվագներով ու հանգամանքներով։ Մնացել է անավարտ, ընդգրկում է 1924–1926 թթ.։ Ամենայն հավանականությամբ, չի գտել Չարենցի կերպարի լուծման բանալին։

1922-ի նոյեմբերից մինչև 1924-ի հունիսը Զարչանն ապրել է Երևանում, և, պետանվտանգության մարմինների ձեռքը չընկնելու ահից, մի կերպ հեռացել երկրից։ Իսկ այդ տարիները Չարենցի գրական ձախ գործունեության բուռն ժամանակներն էին։ Զարչանը հետագայում Չարենցին հանդիպել է Ֆրանսիայում։ Չարենց-Զարչան հարաբերությունները, ահա, ձևավորվել են 1922–1924 թթ., ընդհատվել՝ 1924-ի հուլիսին՝ Հայաստանից Զարչանի հեռանալով, թարմացել՝ 1925-ին Փարիզում և, ի վերջո, մնացել հեռակա, անավարտ ...

Չարենցն անգիր գիտեր «Նավասարդ»-ում (1914) Զարչանի տպագրած «Արևմտյան քաղաք» բանաստեղծությունը։ Ամեն բանով հանդերձ, որից բարձրագույնը Հայաստանի հանդեպ սերն էր, փոխադարձ համակրանքը բացակայում էր, հետո աստիճանաբար վերացավ, քանի որ տարբեր նշանակության գրողներ էին և բնավորությամբ, կենցաղավարությամբ տարբեր մարդիկ։ Փոխադարձ անհանդուրժողականության ու հակակրանքի մթնոլորտում Չարենցը նրան ներկայանում է որպես իր «փեշակով պրոլետ բանաստեղծ, մարքսիստական անաչառ քննադատ ...»։

Չարենցին Զարչանն առաջին անգամ անդրադարձել է «Անցորդը և իր ճամբան» խոհագրության մեջ⁶⁴, որն օրագրային գրառումների ձևով ընդգրկում է Զարչանի կյանքի Հայաստանյան շրջանը՝ ավելացրած մինչև 1925 թվականի մարտ ամիսը։ Չարենցի հանդեպ բացասական վերաբերմունքը՝ որպես խորհրդային վարչակարգի ներկայացուցչի, ակնհայտ է։

Մշակութային հարցում այդ վերաբերմունքը խիստ բացասական է. «Կառավարության հրամանով և կուսակցական որոշումով գրականություն են ստեղծում և ատրճանակի ուժով բանաստեղծություն են ստեղծում։ <...>։ Կոմկուսը նոր բանաստեղծական ձևի հրամաններ է տալիս և տաղաչափության օրենքներ որոշում»։ Մարինետից Մայակովսկուն անցած, այնտեղից էլ Հայաստան հասած սովորները «... հիմա Աբովյան փողոցում ման է գալիս։ Վիճում է, սպառնում։ Սատափե համրիչը ձեռքին, կողքից ատրճանակը կախած, թևերը շարժում է օդի մեջ և աշխարհներին ասպարեզ կարդում»⁶⁵։ Այս կերպարի նախակերպարը, այսպես թե այնպես, Չարենցն է։

Հաջորդ հանդիպումները կայանում են Փարիզում։ Հավանաբար այստեղ Չարենցը Զարչանին է նվիրել իր գրքերից մեկը, որը վերջինս հետագայում իր «Նավը լեռան վրա» վեպի հետ Կալիֆոռնիայի Օքլենդ քաղաքում նվիրել է բժիշկ Համբարձում Բեկկիկյանին՝ հայտնի իր «Բժիշկ մը և արդի գրականությունը» (Երուսաղեմ, 1964) գրքով։

⁶³ Տե՛ս «Հայրենիք», 1931, նոյեմբեր–1933, դեկտեմբեր, առանձին գրքով՝ «Բանկոտայր և մամուլի ոսկորները», 1987։

⁶⁴ «Հայրենիք», 1926, հոկտեմբեր – 1928, փետրվար։

⁶⁵ Զ ա ռ յ ա ն. 1975, 133–143։

Վերջին քայլն արդեն «Բանկոտայր և մամուլի ոսկորները» վեպն է: Վիպական գործողությունները հասել են Մարիանա Այվազյանի հանդեպ 1926-ի սեպտեմբերի 5-ի Չարենցի հայտնի մահափորձի աղմկոտ իրադարձությանն ու դրան հաջորդող առաջին քայլերին և այլևս առաջ չեն գնացել, մնացել են անավարտ, որովհետև վեպը գրելու օրերին Չարենցն այլևս այն կարմիր բոլշևիկը չէր, այլ հերոսական ու հալածական մի կերպար: Իսկ այստեղ Չարյանի համակ ծաղրն է գավառից Փարիզ հասած բանաստեղծի հանդեպ, թեկուզ այդ բանաստեղծն անգամ Չարենցը լինի: Չարյանն իր վեպում Չարենցի կերպարի՝ հեղնական-ծաղրական բնույթի հետագա լուծումն այդ երգիծանքի շրջանակներում կա՛մ չգտավ, կա՛մ գտավ դրանից դուրս, բայց չուզեց նրան հերոսացնել:

Ահա Չարենցը՝ ըստ Չարյանի. «Փոքրահասակ, նիհար, մեծ քթով և այլանդակ դեմքով մեկը», «պրոլետ մի բանաստեղծ», մշտապես հարբած է, լկտի ու ցինիկ, ինքնավստահ բոլշևիկ⁶⁶:

Չարյանի կերպարը մարմնավորող Իբերյանի մեջ ականհայտ խանդ կա Չարենցի հանդեպ: Իր առիթով Իբերյանն ասում է, որ սեփական երկրում իր վրա «նայում էին, ինչպես օտարականի վրա»⁶⁷:

Շարունակում է. «Փոքրահասակ կուսակցական բանաստեղծը գրպանից մի ահագին ատրճառակ հանեց և սպառնաց անորոշին»⁶⁸: Չարչարյան-Չարենցի անուկից ավելացնում է. «Էդ Իբերյանի նման բուրժուա եվրոպացիներին առնվազն պետք է գնդակահարել ... Ի՞նչ ա, իրեն հովեր է տալիս ... կասկածելի ամերիկացիների հետ է նստում ... մեր թշնամիների հետ: Հա, չեկան ի՞նչ ա անում, չի՞ տեսնում, ինչ ա ...»⁶⁹:

Ժամանակին այսպիսի հարցերի լուծման միակ տարբերակը ձեռքակալությունն ու գնդակահարությունն էր, ինչից էլ Չարյանը հասցրեց խուսափել:

Իտալիայից Չարենցը հեռագրել էր Չարյանին՝ խնդրելով դիմավորել Լիոնի կայարանում: Ահա հանդիպման պահը. «Ժամը չորսին Իտալիայից եկող գնացքից, ահագին դեղին մի պայուսակ ձեռքին բռնած, իջել էր փոքրահասակ տղու մարմնով և տարիքը անորոշ, ծերունու դեմքով հայաստանցի և կատաղորեն համայնավար Չարչարյանը... Կանաչի տվող տաբատ, երկայն մոխրագույն վերարկու և այլանդակորեն փոքրիկ մի գլուխ: <...> Կանգ էր առել իր հոտը կորցրած կես ոչխար, կես հորթ, փոքրիկ վախեցած իր աչքերը դեռ ու դեռ ման ածելով փնտրում էր ինձ: Հետաքրքրության համար կանգնել էի սյունի ետև»⁷⁰:

Բնորոշումները՝ «Տգետ, գոռոզ, ինքնահավան, այլասերումի աստիճանի հիվանդոտ»: Ավելանում է հարբեցողը, աղմկարարը և «ընդհանուր սգիտությունը»: Հետո էլի. «Խորամանկ աչքեր ուներ: Վախում էր: Խաբում էր ինքն իրեն և խաբում նաև ուրիշներին», «արտաքին ձևերի այլանդակություններ»⁷¹...

⁶⁶ Չարյան. 1987, 137:

⁶⁷ Չարյան. 1987, 138:

⁶⁸ Չարյան. 1987, 544:

⁶⁹ Չարյան. 1987, 544:

⁷⁰ Չարյան. 1987, 544:

⁷¹ Չարյան. 1987, 544:

Բոլշևիզմի հանդեպ ունեցած ամբողջ ատելությունը Ջարյանը հասցեագրում է Չարենցին: Այս ամենով հանդերձ՝ հայաստանցի բանաստեղծի կերպարի որոնումները շարունակվում են. «Երբ մեկնեց, պարապ և տխրություն զգացի: Չնայած արտաքին իր ձևերի բոլոր այլանդակություններին՝ իր անձի արտառուց և ծաղրանկարական կողմերին, նրա մեջ մի ինչ-որ ամբողջական գիծ կար, որ հրապուրիչ էր և նույնիսկ մեծղի: <...>: Վերջ ի վերջո իրական հայր: Նա, որ իր մարմնի ամեն մի մասով, իր հոգու բոլոր թելերով կապված է երկրին, և որի համար արտաքին աշխարհը գոյություն ունի այնքան, ինչքան նա կարող է համեմատության ենթարկել իր սեփական երկրի հետ: Նա նայում է աշխարհին Հայի աչքերով: Նա իր աչքերը չի փոխում: Ու Հայաստան է, որովհետև նա կա»⁷²:

Չարենցի կերպարի մեջ տեսնում է հայոց աշխարհի, հայկական բնաշխարհի, հայ երկրի «հակասական բնույթը». «Լեռան կատարին անցնող դղրդալից մրրիկը ... Կոպիտ հողը և հանկարծակի բուսած մանուշակների կապերը»⁷³: Այստեղից անցնում է հայ կյանքի հանրային, քաղաքական, պատմական վայրիվերումներին, որ իր ալիքների մեջ տարուբերում է բոլորին, մեկին՝ դարձնում բոլշևիկ, մյուսին՝ հակաբոլշևիկ, մինչդեռ նրանք՝ բոլորն էլ, երկրի զավակներն են և կոչված են հայրենաշեն արարումների. «Ու այդ՝ չնայած իր մտային քառսին, իր վատ մարսած ընկերային և քաղաքական վարդապետության, իր միջազգային խտեպին, իր բոլշևիզմին: Նրա ամբողջական անձի համար այդ ներելի է և նույնիսկ օգտակար, որովհետև նա երբեք չի փոխվի, իր բնույթին չի դավաճանի: Նա կա և կմնա ինչ որ կա: Նա ինքը Հայաստանն է և իբրև այդ տևական, անմահ»: Իսկ վերջում. «Ես նախանձում եմ նրան»⁷⁴:

Թեև ուղղակի վկայություն չկա, բայց Չարենցը, անշուշտ, ծանոթ էր Ջարյանի վեպին:

«Հայրենիք»-ի 1933 թ. դեկտեմբերյան համարում վեպի տակ գրված է. «Շարունակելի»: Դրանից հետո Ջարյանն ապրեց 36 տարի, բայց վեպն այդպես էլ չշարունակեց: Այո՛, չգտավ Չարենցի կերպարի ողբերգական զարգացումների բանալին: Բոլշևիկ բանաստեղծ Չարենցը, իր հախուռն գործունեությամբ և ծայրահեղություններով, այլևս չէր կարող առաջնորդել նրան: Նշանակում է՝ պետք է վերանայեր կերպարի կերտման ճարտարապետությունը, որով Չարենցը դառնալու էր ազգային զոհի խորհրդանշան, իրական Հայաստանի պատմական խորհրդանիշ. մի բան, ինչը, սակայն, Ջարյանի ծրագրերի մեջ չէր մտնում, և նա իրեն թույլ չէր տա Չարենցին հերոսացնել, որովհետև իր արհամարհանքը հասցրել էր առավելագույն աստիճանի⁷⁵:

Այս ընթացքում Ջարյանը Չարենցի կողմից գրական հիշատակի է արժանացել մի էպիգրամում (1928), որը մինչև 1983 թ. մնացել էր անտիպ: Չմոռանանք՝ 1928-ի փետրվարին «Հայրենիք»-ում ավարտվեց Ջարյանի «Անցորդը և իր ճամբան» խոհագրության տպագրությունը: Կասկած լինել չի կարող, որ Չարենցը տեղյակ էր, և ահա պատասխանը.

⁷² Ջ ա ր յ ա ն. 1987, 545:

⁷³ Ջ ա ր յ ա ն. 1987, 545:

⁷⁴ Ջ ա ր յ ա ն. 1987, 545:

⁷⁵ Տե՛ս Գ ա ս պ ա ռ յ ա ն. 2000, 144–159, 344:

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆ

Երբ խոսում էի մի անգամ քո հետ՝
Ասացիր դու ինձ, ով հայտնի պոետ.
– Գրողը որ կա՝ պոռնիկ է միայն–
Ով որ շատ տվեց՝ կտրվի նրան:–
Եվ դու տրվեցիր, պոռնիկի նման,
Քեզ «շատ տվողին»: –
Բացազանչել է ինձ մնում միայն–
– Վա՛յ վերցնողին...⁷⁶

Այսպես էպիգրամներով Կ. Զարյանին անհարկի անարգեցին նաև Մահա-
րին⁷⁷, Ալազանը⁷⁸ և Տարոնցին⁷⁹: Մինչդեռ, «Բանկոտալը և մամուլի ոսկոր-
ները» վեպն անավարտ թողնելով՝ Կ. Զարյանն արդեն իսկ ճշտել էր վերա-
բերմունքը Զարենցի հանդեպ: Այս հարցն ավելի խորքային ու մանրամասն
քննություն է պահանջում:

Վերադառնանք Փարիզ, ուր տեղի է ունենում նրանց վերջին հանդիպու-
մը: Կ. Զարյանը, Վիվանը և Զարենցը այցելում են գիշերային սրճարան: Զա-
րենցի ու Զարյանի միջև բռնկվում է բուռն զրույց. «Զարենցը հայհոյալից
խռաքերով բարձրաձայն նախատում էր Զարյանին, որը լուռ կլլում էր և իրեն
արդարացնելու համար ուրիշ բան չգտավ անելու, քան ականջիս փսփսալ,
թե՛ «հարբած է, ինչ կարող եմ անել»: Այդ ժամանակ մյուս ականջիս
Զարենցն էլ մի այլ բան էր չշնչում՝ «Ոչինչ, թող կարծի, թե հարբած եմ»⁸⁰:

Հաջորդ օրը՝ կեսօրն անց, նորից հանդիպում են:

«– Գիտե՞ս, Զարենց, որ երեկ գիշեր հարբել էիր և ինձ հայհոյեցիր:

– Որ հայհոյել եմ քեզ, այդ ճիշտ է, ես շատ լավ եմ հիշում, բայց որ հար-
բած եմ եղել, այդ բոլորովին էլ ճիշտ չէ»⁸¹:

Այս կրակահերթից հետո Զարյանը կտրուկ անհայտանում է և այլևս չի
երևում:

Պահպանվել է, հավանաբար, հաջորդ օրը գրած Զարենցի այս երկտողը.

«Կոնստան,

Այս ըոպեիս, առանց ուշանալու արի մոտս: Շատ վատ եմ: Չուշանաա:
Իսկույն: Կամ Համլիկին ուղարկի: Իսկույն:

Զարենց»:

Թերթիկի վրա Կ. Զարյանի ձեռքով գրված ֆրանսերեն հասցեն է.
«Constan Zarian, Hotel de Balcons»⁸²:

Համլիկը՝ Թումանյանի որդին, Փարիզում Սորբոնի համալսարանի ուսա-
նող էր և խորհրդային դեսպանատան կցորդ: Երկուսի փոխհարաբերություն-

⁷⁶ Չ ա ռ Ե ն ց. 1983, 259, 712:

⁷⁷ «Յառաջ» (Փարիզ), 07. XII. 1930:

⁷⁸ «Հայաստան» (Փարիզ), 03. I. 1963:

⁷⁹ «Հայաստան», 03. I. 1963:

⁸⁰ Զարենցի հետ: Հուլիս. 2008, 40:

⁸¹ Զարենցի հետ: Հուլիս. 2008, 40:

⁸² ԳԱԹ, Կ. Զարյանի ֆ, № 82:

ներն այսպես մանրամասնեցին, որովհետև գրականության պատմության շրջագծում են: Ավելացնենք՝ Ալ. Զաքարյանի վերաբերմունքն ու գնահատականն ամենևին դրական չեն: Մեջ բերելով Չարենցի ընդգծումներով պահված, «Հայրենիք» ամսագրում տպագրված «Հայաստանում» պոեմից⁸³ հատված և այն համեմատելով Չարենցի «Ես իմ անուշ Հայաստանի ...»-ի հետ գրում է. «... Կ. Զարյանի բարբաջանքը հուղայական «պարողի» է ... առաջին տողից վերջինը ծաղրուծանակ «Հայաստան» հայրենիքի հասցեին՝ սերնդեսերունդ նգովելի ... իր, այսպես կոչված, ողջ «ստեղծագործությամբ» հանդերձ տմարդի հանցագործություն է»⁸⁴:

Ավելացնենք, որ Փարիզում հին ծանոթներից հանդիպում է նաև Երվանդ Քոչարին: Վիվանի ուղեկցությամբ Հայլում գրոսնելուց հետո ճաշակում են Ֆրանսիական հայտնի սոխով ապուրը: Զրուցելիս հորդորել է՝ անպայման պետք է վերադառնալ Հայաստան, որպեսզի հառնես այնպես, ինչպես էյֆելյան աշտարակը Փարիզում:

Վիվանի հետ «պատահական» հայտնվում են ՀՅԴ-ի կազմակերպած մի միջոցառման սրահում և դուրս գալիս: Միջոցառումը Փարիզի հայ ուսանողական միության երկրորդ բանախոսությունն էր՝ հրավիրված 1925 թ. մարտի 31-ի երեկոյան՝ 8.30-ին: Զեկուցել է Ավետիս Ահարոնյանը՝ «Հեթանոս լույսը հայոց բանաստեղծության մեջ»:

Ներկաները ճանաչում են Չարենցին, վերջինս ասում է ուղեկցին. «Գիտե՞ս, զարմանալի ճնշող էր տպավորությունը, ասես հանգուցյալների շրջապատ էի ընկել»։ Չարենցի անդրադարձն անմիջական էր՝ «Սևրի դաշնագրից մինչև «Հայ կանանց պեծուկի մագերը և հեթանոս մարմինը» կամ ընդհակառակը»⁸⁵:

Նույն օրը Հ. Թումանյանն իր թարգմանությամբ Չարենցին է նվիրում Ռաբինդրանաթ Թագորի «Պարտիզանը» (Վիեննա, 1922) գիրքը՝ «Տաղանդավոր կարմիր պոետ սիրելի Նիլզե Չարենցին սիրով և հարգանքով: Paris.»։ Ավելացնենք, որ Հ. Թումանյանը նրան նաև բանաստեղծություն է նվիրել՝ «Նիլզե Չարենցին»⁸⁶:

Փարիզում Չարենցը երկար չի մնում, ըստ Վիվանի՝ տասը օր⁸⁷, որից հետո մեկնում է Բեռլին:

Բեռլին

Ապրիլի 11-ին Փարիզ – Բեռլին ճանապարհին գրում է «Բելգիա – Լիեժ (Ճամփորդական տետրակից)»⁸⁸ և ինքնաթիռային աղետի զոհ Գևորգ Աթարբեկյանի հիշատակին է ձոնում «Նրան ու աշխարհին (Ներքող պոետից)»⁸⁹ բանաստեղծությունները:

⁸³ Տե՛ս «Հայրենիք», 1924, թիվ 2, 52–64:

⁸⁴ Զ ա ղ ա ղ ա ն. 2008, 123:

⁸⁵ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 16. VII. 1925:

⁸⁶ Զ ա ղ ա ն ջ. 2017, 429:

⁸⁷ Տե՛ս Չարենցի հետ: Հուլիս. 2008, 38:

⁸⁸ Տպագրվել է 1926-ին «Խորհրդային Հայաստան»-ի երկշաբաթյա հավելվածում (թիվ 1):

⁸⁹ Տե՛ս Զ ա ղ ա ն ջ. 1996, 79–81, 636:

Ապրիլի 11-ին ժամանում է Բեռլին: Նույն օրն էլ ձեռք է բերում Մաքսիմիլիան Վոլդշինի «Демоны глухонемые» (Բեռլին, 1923) ժողովածուն և Վիկտոր Շկլովսկու «Зоо или письма не о любви» (Բեռլին, 1923) գիրքը: Ապրիլ 15-ին Բեռլինում գնում է նաև Մաքսիմ Գորկու «О русском крестьянстве» (Բեռլին, 1922), Պուշկինի «Եվգենի Օնեգին» (ինքնագիրը՝ «Ե. Չարենց, 1925 – IV, Բեռլին»), Էդգար Պոի «Рассказы» (Բեռլին), 1923, 2 հատոր գրքերը⁹⁰:

Բեռլինում նրան ուղեկցել է հայ ուսանողական միության նախագահ Աշոտ Պատմագրյանը: Չարենցը նրան ասում է՝ առանց Հայաստանի, առանց հայ ժողովրդի կմեռնեմ այս օտարախտի մեջ. «Ի՞նչ է ձեր կյանքը էստեղ, շա՛ն կյանք, շա՛ն կյանք: Միշտ օտար, միշտ անհարազատ միջավայրում, հեշ մարդ կարա՞ս ապրի: Երկիրը՝ օտար, լեզուն՝ օտա՛ր, օտա՛ր, օտա՛ր, մարդ կմեռնի էս օտարախտից»⁹¹:

Չարենցը շատ ծանր է տանում նրա ողբերգական մահը, նրա կորուստը համարում է սարսափելի դժբախտություն հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի համար: Հեռագրել է. «Ցնցված եմ ընկ. Մյասնիկյանի, Մոգիլևսկու և Աթարբեկյանի մահվամբ: Իմ վիշտն անսահման է: Մխիթարվում եմ այն մտքով, որ հեղափոխությունն ապրում է: Փա՛ռք ընկածներին ու մեր կուսակցությանը: Ե. Չարենց»⁹²: Այն կարծիքի էր, որ «վթարը» Բերիայի կազմակերպած սադրանքն է՝ իհարկե, Ստալինի անմիջական հանձնարարությամբ⁹³: Այդ պահից մտորում է նրա կերպարը գեղարվեստորեն անմահացնելու մասին:

Ողբերգության անմիջական վերապրումով 1925 ապրիլի 12 – մայիսի 28-ին Բեռլինում գրում է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հիշատակին նվիրված «Մյուր դե Ֆեդերե (Կոմունարների պատը Փարիզում)» պոեմը⁹⁴ (Բեռլին, 12. IV–28. V. 1925), ավելի ուշ նրան ոգեկոչում է «Սիրելի Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչին» (15. V. 1927) բանաստեղծության մեջ, «Գիրք ճանապարհի» ժողովածու՝ «Ա. Մ.» («Ե՛լ, բարձրացի՛ր դագաղից և կրկի՛ն երևա աշխարհին»), «Ա. Մ.» («Նայիրյան արևն էր քո մեջ՝ լենինյան հրով ճառագած») քառատողերում (15–16. IV. 1933):

⁹⁰ Պոեմի գրքի տիտղոսաթերթիկի ինքնագիրն է և տարեթիվը. հ. I. «925 – 4/IV, Բեռլին»: Մինչդեռ Փարիզում էր: Հ. II «925 – 4 /IV». IV-ի առաջին գիծը ջնջել է, դարձել է V. այսինքն՝ մայիս, երբ արդեն Բեռլինում էր: Ուրեմն՝ երկու հատորներն էլ գնել է Բեռլինում մայիսի 4-ին: Առաջին հատորի թվագրությունը վրիպակ է:

⁹¹ Հուլիսի Եղիշե Չարենցի մասին. 1986, 200:

⁹² «Խորհրդային Հայաստան», 27. III. 1925:

⁹³ Ջ ա ք ա ղ ա ն. 1989, 219, 548:

⁹⁴ Պոեմի մի հատված տպագրվել է «Մարտակոչ»-ում (01. VIII. 1925), ամբողջությամբ՝ «Խորհրդային Հայաստան»-ում՝ 02. VIII – 15. VIII. 1925, նույն թվականին՝ նաև առանձին գրքով (60 էջ, 1.000 օրինակ): Ունի ուղերձ՝ «Այս պոեմն նվիրում եմ հիշատակին Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչ Մյասնիկյանի (Մարտունու), ընկերոջ, կոմունիստի, մարդու, 1925, 7 ապրիլ, Բեռլին-Շարլոտենբուրգ»: Ապրիլի 7-ն ա՛յս գրության թվագրությունն է, պոեմն սկսել է ապրիլի 12-ին, ավարտել՝ մայիսի 28-ին:

Բեռլինում ցանկանում էր իրագործել Փարիզում չիրականացված ցանկությունը՝ հրատարակել «Ղեկ» անունով պարբերական, սակայն հրատարակությունը չի կայանում: Այդ նպատակով նամակներ և գրություններ է հասցեագրել Ալեքսանդր Մյասնիկյանին, Հարություն Սուրխաթյանին, Մարտիրոս Սարյանին, Միքայել Մազմանյանին, Սուրեն Երզնկյանին, Մամիկոն Գևորգյանին, Դերենիկ Դեմիրճյանին, Գուրգեն Մահարուն և այլոց, ինչպես նաև թերթերի խմբագրություններին:

1925 թ. ապրիլին Բեռլինում հրատարակում է «Երեք փոքրիկ պոեմ «Լենինին» շարքից» գիրքը, որի մեջ զետեղված են 1924-ին գրած «Բալլադ Վլադիմիր Իլյիչի, Մուժիկի և մի գույգ կոչիկի մասին», «Լենին քեռին», «Լենինն ու Ալին» երկերը (ծավալը՝ 30 էջ):

1925 թ. ապրիլին Բեռլինից նամակ է հասցեագրում Հ. Սուրխաթյանին. սխալ է համարում այն պրիմիտիվ կարծիքը, որ դրսևորվել է «կյանքի ու մարդու» հանդեպ, ամեն ինչ չափազանց պարզեցված էր, հասարակացված, վուլգարության հասցված. «... ներկայիս մենք պետք է ունենանք արվեստին մոտենալու մի չափանիշ — իդեոլոգիական: Մնացածը դետալ է, մանրամասնություն, սուբյեկտիվ, «տաղանդի» հարց — ուրիշ ոչինչ»⁹⁵: Այսինքն՝ նախ ինչը, հետո միայն՝ ինչպես:

Կրկին Փարիզում

Բեռլինից մայիսի սկզբին Չարենցը վերստին վերադարձել է Փարիզ. դա են վկայում թե՛ Համլիկ Թումանյանի 5. V-ին նվիրած Հովհաննես Թումանյանի բանաստեղծությունների ժողովածուի (Կ. Պոլիս, 1923. «Ազնվական կարմիր պոետին, սիրելի ընկ. Չարենցին: Համլիկ, 925. 5. V. Pariz»), թե՛ 7. V-ին Դեմիրճյանին գրած նամակի տեղագրությունները, թե՛ հուշագրիները, ովքեր վկայում են՝ Բեռլինի երկաթգծի կայարանից Չարենցին ուղեկցել են Փարիզ: Աշոտ Պատմադրյանը վկայում է. «Մի քանի այցելություններ, գնումներ, և մեր օրը վերջացավ: Ժամադրվեցինք հաջորդ օրվա համար, որպեսզի իրեն կայարան առաջնորդեի: Գնում էր Փարիզ»⁹⁶: Մնացել է մոտ տասը օր:

1925 թ. մայիսի 7-ին Փարիզից հերթական նամակն է հասցեագրում Դեմիրճյանին և աշխատակցելու հրավիրում «... ինչպես մեր թերթին, այնպես էլ ժուռնալին: Փարիզում հրատարակվող թերթը և մանավանդ ժուռնալը պետք է այն վայրը լինեն, ուր հանդիպելու են իրար Հայաստանի և արտասահմանի այն գրողները, որոնք անվերապահ կերպով փարած են խորհրդային Հայաստանի գաղափարին»⁹⁷:

Թերթը և ամսագիրն այս դեպքում նույն բանն են. «Ղեկ»-ի տպագրությունը չի իրականանում, դրա փոխարեն 1925-ի հոկտեմբերից Եղիա Չուբարի խմբագրությամբ Փարիզում լույս է տեսնում «Երևան» եռօրյա լրագիրը:

Դեմիրճյանին ուղղված նամակում Չարենցը շարունակում է. «Վենետիկում հանդիպեցի Իսահակյանին: Մի ամիս միասին էինք: Ամեն օր հիշում էինք քեզ: Շատ հաճելի մարդ է բնավորությամբ: Գրում է «Ուստա Կարոն», եթե

⁹⁵ Ս ու ը խ ա թ յ ա ն. 1929, 120–121:

⁹⁶ Հուշեր Եղիշե Չարենցի մասին. 1986, 201:

⁹⁷ Չ ա ը ն ց. 1967, 118–119:

նման լինի իր պատմածին – վիթխարի գործ է լինելու: Բայց վախում եմ, որ նա ավելի լավ պատմող է (բերանացի), քան արձակագիր: <...>: Նա «Դատաստանը» չի կարդացել, իսկ «Քաջ Նազարի» միայն վերջին գործողությունն էր կարդացել դասագրքում – շատ էր հավանել, ուղղակի հիացած էր: Դե ես էլ իմ կողմից յուզ լցրի նրա հիացմունքի վրա: Արդեն քո «Քաջ Նազարի» առաջին ընթերցողը և հիացողը – եթե հիշում ես – ես եմ եղել: Ես շատ հավանեցի Վենետիկը, Պոլիսը և Փարիզը, Հռոմը և Բեռլինը առանձին տպավորություն չարին վրա: Սքանչելի էր Նապոլին, Կապրի կղզին, Վեգուվը և Պոմպեին: Աննաման գեղեցկություններ են դրանք, հեքիաթային բաներ!»⁹⁸:

«Ղեկ»-ի հրատարակության կապակցությամբ «Նամակ խմբագրության» վերնագրով նույն «Կոմունիստ»-ում տպագրվում է Չարենցի անթվակիր գրությունը. «Հարգելի ընկեր».

Առաջիկա ամսվա սկզբներից (1925 թ. հունիս – Դ. Գ.) Փարիզում լույս է տեսնելու «Ղեկ» պարբերականը, սկզբում իբր շաբաթական, իսկ հետագայում շաբաթը երկու անգամ: Թերթն ունենալու է գրական-գեղարվեստական միամսյա հավելվածներ:

Սրանով խմբագրությունն հրավիրում է ձեզ պարբերական և կանոնավոր աշխատակցության:

Խմբագրությունն համոզված է, որ դուք, քաջ տեղյակ լինելով թերթի առաջադրած խնդիրներին և նպատակներին՝ կլինեք նրա աջակցությանը շահախնդիր, ամենամոտ կանգնած անձերից մեկը:

Խմբագրությունն խնդրում է նաև, որ դուք ուղարկեք պարբերաբար ինչպես «Կոմունիստ» թերթը, այնպես էլ այն բոլոր հրատարակությունները, որ լույս են տեսել կամ տեսնելու են նրա հրատարակությամբ:

Ընդունեք ընկ. բարևներս և խորին հարգանքներս:

Ի դիմաց խմբագրության Չարենց»⁹⁹:

«Կոմունիստ»-ը հայտարարում է «Ղեկ» պարբերականի բաժանորդագրություն. «Բացված է բաժանորդագրություն «Ղեկ» պարբերականի: Խմբագրությամբ Ե. Չարենցի»¹⁰⁰:

Իր գրական հայացքների վերանայման մասին 1925 թ. մայիսի 14-ին Բեռլինից Չարենցը նամակ է հասցեագրում Բաքվի «Վիշկա»-ի խմբագրությանը. «Ամենից առաջ ասեմ, որ արտասահմանը իմ մեջ առաջ բերեց մի հիմնական հեղաշրջում: Ես այդտեղ նախ արվեստագետ էի և ապա պրոլետարական, իսկ այստեղ ես դարձա՝ նախ պրոլետարական և ապա արվեստագետ»:

Չարենցը դրսևում ավելի սուր է զգում «... այն հսկայական կոնտրաստը, որ կա մեր և հին աշխարհի մեջ: <...> արվեստի ասպարեզը միշտ էլ թափուր է եղել պրոլետարիատի «մսից և ոսկորից» շինված մարդկանցից: <...>: Իսկ մենք ի՞նչ էինք անում! – Կարծում էինք աշխարհը նվաճել պլակատներով և ողորմելի ագիտականերով, որոնք շատ-շատ կարող են ունենալ ընթացիկ ունկնամի նշանակություն: Եվ կարծում էինք, որ դա է այն իսկական արվեստը, որ հարկավոր է պրոլետարիատին: Իսկ գիտե՞ս ինչու էինք այդպես կարծում –

⁹⁸ Չ ա ր Ե և ց. 1967, 119–120:

⁹⁹ «Կոմունիստ» (Բաքու), 26. V. 1925:

¹⁰⁰ «Կոմունիստ», 01. VI. 1925:

որովհետև մեր ինտելիգենտական ողորմելի խելքով վերցնում էինք կենդանի բանվորներին և չինում էինք մի՛ իբր թե «դասակարգային օգուտի» անկենդան չուչելո, այդ «օգուտն» էլ վերցնում էինք ամբողջ մարդուց առանձին, օղում կախված. – չէ՞ որ մենք «հերքում էինք» կենցաղը և հոգեբանությունը!»¹⁰¹:

Վերադարձ

1925 թ. հունիսի սկզբին Չարենցն արդեն Մոսկվայում էր՝ գրական հանդիպումներ, «Երկիր Նայիրի» վեպի ռուսերեն թարգմանության կապակցությամբ քննարկումներ Մարիետա Շահինյանի և Հակոբ Խաչատրյանցի հետ: 1925 թ. հուլիս 28-ին Իսահակյանը Վենետիկից նամակ է հասցեագրում Մարտիրոս Սարյանին. «Չարենցը գնաց, և ո՛չ մի տող չգրեց. դավաճան մարդ դուրս եկավ: Ես սիրեցի նրան, լավ ընկեր է, և նույնիսկ հայ մարդ է»¹⁰²:

1925 թ. հուլիսի 29-ին արդեն Թիֆլիսում էր. արտասահմանյան ճամփորդության վերաբերյալ «Մարտակոչ»-ը օգոստոսի 1-ին տպագրում է «Ջրույց ընկ. Ե. Չարենցի հետ» տեղեկատվությունը՝ ամփոփելով արտասահմանյան տպավորությունները.

«Ամենուրեք նկատելի է վախը դեպի բոլշևիզմը: <...>:

Այսպես կոչված նախկին վաստակավոր գրողներից ես հանդիպեցի միայն բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի հետ, որի կարոտը «Երկրի» շատ մեծ է: Նա իր այսօրվան աշխատակցությունը արտասահմանյան ամեն ուղղության պարբերականների մեջ կապում է զուտ իր անձնական տնտեսական պայմանների հետ: Նրա մեջ արդեն որոշակի նկատելի է գաղափարական թեքում դեպի Խորհրդային Հայաստանի (ինչպես գրական, նույնպես և քաղաքական) իդեալները: Մենք միանգամայն համոզված ենք, որ շատ մոտ ապագայում նա կվերահաստատի իր սերտ կապը Խորհրդային Հայաստանի հետ:

Ներկայումս նա մշակում է իր «Ուստա Կարո» վեպը... <...>:

Այժմ ես մեկնում եմ Երևան կարոտս առնելու Խորհրդային Հայաստանից, որը առանձնապես թվալի էր կարմիր գծից դուրս»¹⁰³:

Բաքվի «Կոմունիստ»-ը իր հերթին տպագրում է հուլիսի 29-ին Թիֆլիսից անմիջապես Երևան մեկնելուց առաջ, Չարենցի հետ Ս. Մ.-ի (Սուրեն Երզնկյան) հարցազրույցի հաղորդումը՝ «Եվրոպայից Մոսկվայի վրայով Թիֆլիս է վերադարձել մեր հայտնի պրոլետարական պոետ ընկ. Եղիշե Չարենցը: Նա վերջին ամիսները ապրում էր Փարիզում: <...>: Փարիզում ընկ. Չարենցը ծրագրում էր հրատարակել գրական-գեղարվեստական «Ղեկ» հանդեսը, բայց ֆրանսիական կառավարությունը արտաքսեց հեղափոխական պոետին՝ որպես «միասակար տարր»: <...>: Այնուհետև խոսակցությունն անցնում է արվեստի խնդիրներին: Չարենցը մեծ հիացմունքով է խոսում «հին արվեստի» գլուխգործոցների մասին»¹⁰⁴:

Մոսկվայից Երևան ճանապարհին մի քանի օր մնում է Թիֆլիսում, հուլիս 31-ին արդեն ճանապարհին էր. վերադառնում է հայրենիք¹⁰⁵:

¹⁰¹ Չ ա ր Ե ն ց. 1967, 422–426:

¹⁰² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1979, 209:

¹⁰³ Չ ա ր Ե ն ց. 1967, 302–303: Ստորագրված է Մ. Ս. Սուրեն Երզնկյանն է:

¹⁰⁴ «Կոմունիստ», 04. VII. 1925:

¹⁰⁵ «Խորհրդային Հայաստան», 02. VIII. 1925:

Վերադառնում է արվեստի հանդեպ նոր պատկերացումներով. դեռևս եվրոպայում արդեն վերանայել էր իր գրական տեսակետները և այդ մասին գրել մտերիմներին:

Արտասահմանից բերել էր երկու նկար. մեկը՝ Քրիստոսը՝ փշե պսակը գլխին, մյուսը՝ կիսամերկ մի կին:

Թիֆլիսից Երևան ճանապարհին 1925 թ. հուլիսի 31-ին Լենինականի երկաթգծի կայարանում կայանում է բախտորոշ հանդիպումը. հինգրոպեանոց դադարի ընթացքում Չարենցը ծանոթանում է տեղի երիտասարդ գրողների հետ: Տրամադրությունը կայտառ էր, հագին՝ կանաչագույն կոստյում, գլխին՝ լայնեզր գլխարկ, շուրթերին՝ սիրտ պես անմեղ հեգնանք՝ մի՞թե սա է Երկիր Նայիրին: Դիմավորողները՝ «Հոկտեմբեր», ապագա «Նոյեմբեր» գրական խմբակցություն անդամներ՝ արդեն ծանոթ Գուրգեն Մահարի, և ձեռքները բարեկի մեկնած Մկրտիչ Արմեն, Գեղամ Սարյան, Սողոմոն Տարոնցի, ...

Մեծ գրական կյանք սկսելու պատգամներ է հղում:

Իսկ Երևանում նրան սպասում էին. «Բանաստեղծ Չարենցը, որ 10 ամսից ի վեր գտնվում էր Եվրոպայում, հուլիսի 31-ին Մոսկվայի վրայով վերադարձավ Հայաստան»¹⁰⁶: Ծշտենք՝ Բաթումից դուրս գալը և Մոսկվա վերադառնալը օրացույցով տևել է 7 ամիս 10 օր: Վերադարձից հետո անկասար է մնում ճամփորդական նոթեր գրելու ցանկությունը, քանի որ նոթագրություններ չէր արել:

Ինչպես նշեցինք, արտասահմանյան ուղևորության ընթացքում գնել է բազմաթիվ գրքեր: Ավելացնենք մյուսները ևս. ողև գրողներից՝ Պուշկին, այդ թվում՝ «Потаенная тетрадь (Пушкин – Дельвигу)», Դոստոևսկի, Մե-րեժկովսկի, Ջամյատին («На куличках. Рассказы», Բեռլին, 1923, ինքնագիրը՝ «Ե. Չարենց, 1925 – V – 15, Բերլին»), Լեսկով («Избранные сочинения», հ. I, Բեռլին – Պ-գրդ – Մ., ինքնագիրը՝ «Եղիշե Չարենց, 1925 – 11. V, Բերլին»), Բելի [«Серебряный голубь», Բեռլին, 1922, ինքնագիրը՝ «Ե. Չարենց, 1925 – 11 – IV, Բերլին»], տիտղոսաթերթին հետագայում ավելացել է Երևան այցելած Անդրեյ Բելիի «22. V. 1928» թվագրությամբ ընծայագիրը. «Глубокоуважаемому Егеше Абгаровичу Чаренцу с надеждой на новые встречи» («Մեծարգո Եղիշե Աբգարի Չարենցին՝ առաջիկա հանդիպման հույսով»), Ռեմիզով, «Ռուսական արվեստի պատմություն», Կոնդիվի Ասկանիո, «Жизнь Микель-Анджело Буонарроти», Բեռլին, 1923, ինքնագիրը՝ «Ե. Չարենց, 1925 – IV – 14, Բերլին»:

Հավանաբար Վենետիկից ձեռք է բերում Մխիթարյանների հրատարակություններ՝ Դ. Ինճիճյան «Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանյայց աշխարհի» (Վենետիկ, 1835), «Ստորագրություն հին Հայաստանյայց» (Վենետիկ, 1822) գրքերը:

Եզրակացություն

Չարենցի արտասահմանյան ուղևորությունը հիմնավորապես վերափոխեց նրա արվեստի գեղագիտությունը: Մինչ այդ տարված լինելով գրականությանը հեղափոխականացնելու գաղափարներով և 1922–1924 թթ. դիմելով

¹⁰⁶ «Խորհրդային Հայաստան», 02. VIII. 1925:

ծայրահեղ փորձարարության («Երեքի դեկլարացիա», «Standard», ինչպես նաև այդ ընթացքում հրատարակած գրքերը՝ «Ռոմանոս անսեր», «Կոմալմանախ»)՝ նա պոեզիան դարձրել էր գաղափարական քարոզչություն, իր բառով ասած՝ «ազիտացիա»:

Արվեստի համաշխարհային արժեքները, որոնց հետ իր ուղևորության ընթացքում նա չփվեց հատկապես Հոտմում, Վենետիկում, Փարիզում և Բեռլինում, նրա մեջ արթնացրին ծանրակշիռ ու մնայուն գրականություն ստեղծելու անհեղ ցանկություն, ինչն արտահայտվեց թե՛ իր վերափոխումն ազդարարող տեսական մտքերով, թե՛ գեղարվեստական ստեղծագործությամբ, ինչպիսիք են՝ «Պոեմ հերոսական» (1925), էլեգիա՝ գրված Վենետիկում (1925), «Խմբապետ Շավարշը» (1929) պոեմները և, հատկապես, «Էպիքական լուսաբաց» (1930) ժողովածուն: Այդ վերափոխմամբ նա կազմակերպեց նաև գրական գործը՝ ստեղծելով և ղեկավարելով «Նոյեմբեր» գրական խմբակցությունը:

Չարենցը, ով անցել էր խորհրդապաշտության, ապագայապաշտության ու պրոլետարական մշակույթի (պրոլետկուլտ) բովով, մտնում է նոր հուն, որը նրան տանում է դեպի իրապաշտություն և մենամենտալիզմ:

Դավիթ Գասպարյան – բ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարի հայ գրականության ու մշակույթի պատմություն, Եղիշե Չարենց: Հեղինակ է բազմաթիվ գրքերի ու հոդվածների: grakanagetgasparyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աղաբաթյան Ս. 1977, Եղիշե Չարենց, հ. II, Երևան, ԳԱ հրատ., 400 էջ:
 Անանյան Գ. 1980, Չարենցի հետ, Երևան, «Լույս», 156 էջ:
 «Ապագա» (Փարիզ), 04. IV. 1925:
 Ավետիք Իսահակյանի նամակները. 1959, Գահիրե, 172 էջ:
 «Արձագանք» (Փարիզ), 14. XII. 1924:
 «Արև» (Գահիրե), 18. XII. 1924, 23. XII. 1924:
 «Բազմավեպ» (Վենետիկ), 1923, թիւ 12, էջ 377–378:
 «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 3, էջ 135–141:
 Գասպարյան Դ. 2000, Հայ գրականություն, հ. I, Երևան, «Ձանգակ», 344 էջ:
 Չարյան Կ. 1975, Երկեր, Անթիլիաս, 646 էջ:
 Չարյան Կ. 1987, Բանկոռպը և մամուլի ոսկորները, Անթիլիաս, 652 էջ:
 Չաքարյան Ալ. 1989, Գրականության և պատմության ընթացքները, Երևան, «Խորհրդային գրող», 548 էջ:
 Չաքարյան Ալ. 2003, Եղիշե Չարենց. Կյանքը, գործը, ժամանակը, հ. II, Երևան, ՀԳՄ հրատ., 432 էջ:
 Չաքարյան Ալ. 2008, Եղիշե Չարենց. Կյանքը, գործը, ժամանակը, հ. III, Երևան, «Ֆենոմեն» հրատ., 532 էջ:
 «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 27. XII. 1924:

Իսահակյան Ավ. 1977, Երկերի ժողովածու, հ. V, Երևան, «Սովետական գրող», 436 էջ:

Իսահակյան Ավ. 1979, Երկերի ժողովածու, հ. VI, Երևան, «Սովետական գրող», 432 էջ:

Իսահակյան Վ. 2000, Հայրս, Երևան, «Գիտություն», 590 էջ:

Խաչատրյան Ա. 1966, Եղիշե Զարենցի հետ Հռոմի մեջ, Բեյրութ, 34 էջ:

«Խորհրդային Հայաստան», 29. XI. 1924, 22. I. 1925, 21. III. 1925, 27. III. 1925, 05. 07. IV. 1925, 17. VII. 1925, 02. VIII. 1925, 16. VIII. 1925, 29. XI. 1925:

«Խորհրդային Հայաստանի» երկշաբաթյա հավելված, 1926, թիվ 1:

«Կոմունիստ» (Բաքու), 26. V. 1925, 01. VI. 1925, 04. VIII. 1925:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 404, ց. 3, գ. 7, թ. 306:

«Հայություն» (Երևան), 30. VI. 1994:

«Հայաստան» (Փարիզ), 03. I. 1963:

«Հայրենիք» (Բոստոն), 1924, թիվ 2, էջ 52–64, 1925, թիվ 3, էջ 45–60, թիվ 4, էջ 42–48, 1926, հոկտեմբեր–1928, փետրվար, 1931, նոյեմբեր–1933, դեկտեմբեր:

ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Ա. Չոպանյանի ֆ., № 3836:

ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Վ. Ջալալյանի ֆ., № 82:

Հուշեր Եղիշե Զարենցի մասին. 1986, Երևան, «Սովետական գրող», 504 էջ:

«Մարտակոչ» (Թիֆլիս), 18. II. 1925, 29. VII. 1925, 01. VIII. 1925:

«Յառաջ» (Փարիզ), 07. XII. 1930:

Նավասարդյան Վ. 2007, Զարենց: Հուշեր և խորհրդածություններ, Երևան, «Նամե» տպագրատուն, 164 էջ:

Զարենց Ե. 1925, Կոմունարների պատը Փարիզում, Երևան, Հայպետհրատ, 60 էջ:

Զարենց Ե. 1963, Երկերի ժողովածու, հ. II: Տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ավ. Գ. Ջալալյան, Երևան, ԳԱ հրատ., 400 էջ:

Զարենց Ե. 1964, Երկերի ժողովածու, հ. III: Տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ավ. Գ. Ջալալյան, Երևան, ԳԱ հրատ., 376 էջ:

Զարենց Ե. 1967, Երկերի ժողովածու, հ. VI: Տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ավ. Գ. Ջալալյան, Երևան, ԳԱ հրատ., 804 էջ:

Զարենց Ե. 1968, Երկերի ժողովածու, հ. IV: Տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ավ. Գ. Ջալալյան, Երևան, ԳԱ հրատ., 626 էջ:

Զարենց Ե. 1983, Անտիպ և չհավաքված երկեր, բնագիրը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ան. Զարենց, Երևան, ԳԱ հրատ., 712 էջ:

Զարենց Ե. 1996, Նորահայտ էջեր: Պոեմներ, բանաստեղծություններ, հոդվածներ: Աշխատասիրությամբ՝ Դ. Գասպարյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 636 էջ:

Զարենց Ե. 2017, Գիրք մնացորդաց: Անտիպ ժառանգություն: Աշխատասիրեց, ծանոթագրեց, առաջաբան և վերջաբան՝ Դ. Գասպարյան, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 486 էջ:

Զարենցի հետ: Հուշեր. 1997, կազմ. և խմբ.՝ Դ. Գասպարյան, Երևան, «Նաիրի», 424 էջ:

Զարենցի հետ: Հուշեր. 2008, մաս 2-րդ, կազմ. և խմբ.՝ Դ. Գասպարյան, Երևան, «Նաիրի», 440 էջ:

Զարենցի տուն-թանգարան, Զարենցի ֆոնդ (անմշակ):

Սուրխաթյան Հ. 1929, Հետ-հոկտեմբերյան հայ գրականություն, Երևան, Հայ-պետհրատ, 352 էջ:

Սփյուռքի գրողները սովետահայ գրականության մասին. 1980 (տպագրության պատրաստեց Գ. Գույումջյան), Երևան, ԳԱ հրատ., 320 էջ:

ЗАРУБЕЖНАЯ ПОЕЗДКА ЕГИШЕ ЧАРЕНЦА (1924, 21 ноября – 1925, начало июня)

ДАВИД ГАСПАРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Е. Чаренц, Ал. Мясникян, А. Сурхатян, Трабзон, Стамбул, Афины, Рим, Венеция, Св. Лазарь, Париж, Берлин, В. Навасардян, Ав. Исаакян, К. Зарян, Г. Туманян.

21 ноября 1924 г. Егише Чаренц из Батуми отправляется в международное путешествие на теплоходе «Буковина». За границей Чаренца воспринимают как символ СССР, как красного поэта. Первой его остановкой был Трабзон, где он написал поэму «Ленин и Али», основанную на полученных там впечатлениях. Затем следует Константинополь, где 19–22 декабря Чаренц написал поэму «Стамбол» и в том же месяце издал ее отдельной книгой. 9 января 1925 г. он уезжает из Стамбула в Афины.

В начале февраля 1925 г. поэт покидает Грецию и через несколько дней он уже в Риме. По пути побывал на острове Капри в Неаполитанском заливе.

В Риме Чаренц посещает Национальный музей, где встречается с известным деятелем дашнакской партии Вааном Навасардяном. В результате этой встречи родилось произведение Чаренца «Умерший господин или господин Умерший» и книга Ваана Навасардяна «Егише Чаренц. Воспоминания и размышления» (Каир, 1957).

4 марта 1925 г. Чаренц прибыл из Рима в Венецию, где находился около месяца. Здесь он посещает Мхитаристов, навещает Аветика Исаакяна. Из бесед с Исаакяном родилась поэма «Элегия, написанная в Венеции».

Из Венеции Чаренц уезжает в Париж, где встречается с Костаном Заряном, Ервандом Кочаром, Ширванзаде, Гамликом Туманяном – сыном Ованеса Туманяна, студентом Сорбоннского университета и атташе советского посольства. В Париже Чаренц инициирует издание литературного журнала «Гек» («Руль») под своей редакцией.

9–11 апреля 1925 г. по дороге из Парижа в Берлин поэт написал стихотворение «Бельгия – Льеж (из путевой тетради)». Под влиянием трагической гибели Мясникяна Чаренц увековечил память о нем поэмой «Стена коммунаров в Париже», написанной в Берлине 12 апреля – 28 мая 1925 г.

Paris, he initiated the publication of a literary magazine “Ghek” (“The Wheel”) under his editorship.

From April 9 to 11, 1925, on the way from Paris to Berlin, the poet wrote the poem “Belgium - Liège (from a travel notebook)”. Under the influence of Myasnikyan’s tragic death, Charents immortalized his memory with the poem “The wall of Communards in Paris” written in Berlin from April 12 to May 28, 1925.

After a journey of seven months and 10 days, Charent returned to his homeland and initiated establishment of a literary group “November”, which was supposed to become the bearer and embodiment of his new ideas.

David Gasparian – Doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Researcher at the Department of New History of the Institute of History of NAS of RA. Scientific interests: History of Armenian literature and culture of the XX century, Egishe Charents. Author of multiple books and articles.
grakanagetgasparian@mail.ru